

Historia dalla pleiv da Morissen : III. part

Autor(en): **Maissen, Felici**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **92 (1979)**

PDF erstellt am: **06.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-233474>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Historia dalla pleiv da Morissen

III. part¹

da sur Felici Maissen

Cuntegn

V. La dismembraziun da Pleiv

1. Al crap da batten e santeri
  - a. Tochen tiel papa
  - b. Difficultads
  - c. Pro e contra, vi e neu
  - d. L'execuziun dil decret da Roma
2. Dalla caplania alla pleiv
  - a. L'attacca da 1876
  - b. Vanas stentas
  - c. Finalmein pleiv

VI. Caplons e plevons

VII. Cultus religios

1. Sontga dumengia – di dil Segner
2. Devoziuns
3. Processiuns
4. Confraternitads
5. Uniuns
6. Firau sogn
7. Pelegrinadis
8. Reliquias
9. Perduns
10. Capluttas
11. Creisma
12. Usits da bara

¹ L'emprema e la secunda part ein cumparidas en las Annalas SRR ann. 90, 1977, pg. 153 e ann. 91, 1978, pg. 111 ss.
Las scursanidas ein indicadas en Annalas 91, pg. 111

V. *La dismembraziun da Pleiv*

1. *Al crap da batten e santeri*

a. *Tochen tiel papa*

Igl ei stau in dir e liung cumbat da varga tschien onns tochen ch'igl ei stau aschi lunsch che la pleiv da Morissen ei stada eregida 1907 canonica-mein. Entuorn 1800 ein ils vischins da Morissen semess en energicamein per contonscher igl intent, silmeins certs exponents. Il caplon Gion Barclamiu Vieli, a Morissen 1800–1816, leva exnum haver alzau sia caplania ad ina «faria».² Maun en maun cun el luvrava igl uerbel ed adina urregeivel «Wachtmeister» Gion Giusep Collenberg. Quel era s'avanzaus 1804 tochen agl uffeci da mistral dalla Lumnezia.³ Els eran sedecidi da proceder da rudien, mo memia da rudien – e da scriver directamein a Roma, al papa, ignorond la curia episcopala, la istanza cumpetenta. Quei ha igl ordinariat da Cuera resentiu malamein.⁴ Quei ha giu sias consequenzas negativas.

Egl archiv episcopal a Cuera sesanfla la famosa brev al papa, en copia, per talian e per latin. La brev ei scretta en num dil vischinadi (popolo et abitanti della terra di Morissen) dalla suprastonza (consoli, regenti, tutto il popolo et abitanti). Ellas duas copias ei il datum deplorablamein schaus naven. Sur decan Cristian Venzin, lu caplon en a S. Màrtin/Lumnezia, para da haver cooperau.⁵ Ils petents supplicheschan il papa instantamein da conceder la erecziun d'ina pleiv a Morissen. Cheutier stravagheschan els andantamein: Morissen schaigi en in selvadi, dalla entschatta november tochen alla entschatta matg per ordinari ella neiv. Da neiv seigi il viadi a Pleiv ina entira ura, per battens e sepulturas zun difficultus ed unius cun prighels da sanadad per ils pigns battizants. Il transport dallas baras seigi schi stentus che biars piteschien era dalla sanadad. Dis da fiasta stoppien els, igl entir vischinadi secuntentar cun ina «messa bassa» sco ils luverdis e

² J. J. Simonet, *Die katholischen Weltgeistlichen Graubündens*, pg. 100

³ BM 1923, pg. 367. Pli bia sur dad el pli tard el decuors da questa lavur.

⁴ AEC, mappa 145, Pleiv, scartira datada ils 26 da schaner 1803, in sboz dalla curia episcopala.

⁵ Sur Cristian Venzin da Tujetsch 1725–1804, vicari episcopal e decan, ha passentau quasi sia entira veta a Tersnaus ed il davos a S. Martin/Lumnezia. Autur dalla legenda dils sogns romontscha. J. J. Simonet o.c. pg. 181

mo paucs mondien a Pleiv. Da Sontgilcrest detti ei rizraz denter la giuventegna dils divers vischinadis, gie sedadas cun grond scandel dils pietus fideivels.⁶

La brev dalla suprastonza drizzada al papa era accumpignada d'ina recumandaziun dil caplon Barclamiu Vieli e da sur Cristian Hansemann a Surcasti.⁷ Els confirman la verdad dallas indicaziuns ella brev e punctueschan ils grevs disturbis entras ils mats dils divers vitgs a caschun dalla davosa fiasta da Sontgilcrest, che havessien perfin saviu prender ina mala fin cun prighel da veta. Igl actual prefect dil district Glogn, Jakob Caprez⁸ ha confirmau las expectoraziuns dils dus spirituals. E per far la causa perfetta han ins perfin schau confirmar il cau dalla regenza grischuna, Georg Gengel⁹, la autenticitad dalla sutscrizziun dil prefect districtual Caprez.¹⁰

Sut datum digl 1. da matg 1802 ha Roma rispundiu alla brev da Morissen entras cardinal Aurelio Roverello, denton buca direct al speditur,

⁶ AEC mappa 145 Pleiv, copia d'ina brev per Talian, adressada «Alla Santità di Nostro Signore papa Pio VII, senza datum. En annexa la copia dalla medema brev per Latin, cul datum: S. Martin, ils 19 da zercladur 1802, Cristian Venzin.

⁷ Cristian Hansemann da Tersnaus nasch. 1756, ei staus caplon u plevon en plirs loghens en Lumnezia: Pleiv, Vrin, Peiden Uors e Surcasti da 1790–1802. J. J. Simonet, pg. 127

⁸ Jakob Caprez dalla lingia da Glion ei staus commember dalla regenza 1814, ed ei morts 1817. HBLS II pg. 491

⁹ Georg Gengel, stalter guvernativ 1801–1802. HBLS III, pg. 471

¹⁰ AEC mappa 145 Pleiv, act dils 12 da zercladur 1802

mobein agl uestg da Cuera. L'istanza da Morissen meretti l'attenziun e pertuchi il quitau pastoral digl uestg, il qual vegli proveder en caussa.¹¹

b. Difficultads

La curia episcopala a Cuera ha reagau mo plaunsiu. Entuorn miez zercladur ha la suprastanza da Morissen communicau al cancelier episcopal Baal, ch'il vischinadi da Morissen hagi dumandau Sia Sontgadam per la separaziun da Pleiv. Ils motivs seigien aschi pesonts, ch'els hagien negin dubi da vegnir exaudi. Il plevon da Pleiv, sur canoni Blumenthal¹², hagi dau siu consentiment ed empermess sia cooperaziun. El, il cancelier, vegli recumandar la caussa a monsignur uestg, per che quel detti in favoreivel pareri a Roma.¹³

Cun il consentiment e la cooperaziun da sur Blumenthal era ei denton nuot, anzi il cuntrari. Bein era el s'exprimius enviers ina delegaziun da Morissen: «Quei che appartegn mei, vegn jeu ad esser indifferents, remetend tut agl uestg, mo stoi jeu ver en egl il beinstar dalla entira pleiv.»¹⁴ Alla curia a Cuera ha sur Blumenthal scret denter auter ch'el vessi mai cartiu, ch'ins mondi alla biala entschatta a Roma, enstagl el dretg liug a Cuera. Mo essend ch'ei detti «rars ugaus» a Morissen, sesmarvegli el buca, che quels hagien surpassau ils tiarms digl uorden usitau. Quei seigi ils medems malruasseivels sperts che hagien inscenau la malruschaneivla fatschenta da graun che hagi menau als excess da 1794¹⁵ e che hagien igl atun vargau promoviu la divisiun dalla spenda da Pleiv e da tals renovaturs seigi da spitgar ch'els mettien en moviment la dismembraziun da Pleiv. Mo quei ch'el sesmarvegli il pli fetg seigi ch'ei stetti ella brev al papa

¹¹ Sco remarca 10, A. Cardinal Roverello agl uestg Carli Rudolf Buol-Schauenstein, igl 1 da matg 1802

¹² Rudolf Ludovic Blumenthal, da Roten e da Vella, plevon a Pleiv 1781–1807, naschius 1751, morts 1835, 1811 custos catedral, 1815 prevost catedral, Simonet o.c. pg. 67 e Chr. Mod. Tuor, Reihenfolge der residierenden Domherren zu Chur, en JHGG 1904, pg. 25

¹³ AEC mappa 145 Pleiv, act dils 13 da zercladur 1802. Suttascret han: Gion Giusep Collenberg, Eusebius Collenberg e Florian Montalta.

¹⁴ l.c., brev da Rud. Blumenthal, Pleiv, alla canzlia episcopala da Cuera ils 26 da zercladur 1802

¹⁵ Cun quella remarca avisa igl autur dalla brev sin ils eveniments alla entschatta dalla schinumada «Standesversammlung» da 1794. Comp. Fr. Pieth, Bündnergeschichte, 1945 pg. 305–308 e Alfred Rufer, Joh. Bapt. Tschärner, 1963, pg. 246 e BM 1962, pg. 183

«Nus suprastonza ed entir pievel da Morissen», pertgei pér dacuort hagi ins fatg vischnaunca (pleiv). Strusch la mesadad dils votants erien presents. Quels seigien stai cuntents da dumandar la separaziun, sche quei daventi senza cuosts. Il suprastont (der Vorsteher) hagi lu aunc fatg speranza, che igl entir schischom da Pleiv sin territori da Morissen (ulezis) e sia entrada crodi alla nova pleiv da Morissen e cun quei sappi ins era far il santeri. Dil reminent seigi quei ch'ins hagi scret al papa stravagau, ridicul e per gronda part nunver. Per ir a Pleiv drovi ins buca ina ura ed en 21 onns hagi el mai udiu, che affons battizants hagien pituu donn pervia dil viadi a Pleiv.¹⁶

Igl uestg da Cuera, Carli Rudolf Buol-Schauenstein, ha igl emprem tratg en informaziuns. Per igl october ha el rispundiu alla brev dil cardinal Roverello digl 1. da matg. El setegn essenzialmein vid il pareri dil plevon da Pleiv: La distanza seigi ina mesa ura e buca dapli. Ei seigi neginas raschuns canonicas avon maun per ina separaziun. Quei seigi bein era la raschun, che Morissen seigi igl emprem seviults tiel papa enstagl tiegl ordinariat. Ina dismembraziun vessi aunc la conseguenza che Morissen restassi senza plevon en cass da munconza da spirituals. La baselgia matriza vegnessi spossada. Ord separaziuns seigi en auters loghens naschiu dispertas. Ina necessitad per la dismembraziun maunchi.¹⁷

Quella posiziun dalla curia da Cuera ha aunc uegliau pli fetg ils promoturs dalla dismembraziun. Els ein semess vid il scriver novas brevs a Roma, pliras ga.¹⁸ Els han cattau fideivels gidonters els treis spirituals Lumnezians: sur decan Cristian Venzin a S. Martin, sur Cristian Hanse-mann, caplon a Pleiv e sur Gion Ant. Beer a Surcuolm¹⁹. Quels han attestau, che las raschuns allegadas ella emprema brev constettien. Il viadi a Pleiv, igl unviern, cura che la via seigi buca aviarta, cuozzi «quasi» ina ura, ils transports da baras seigien zun difficultus ed uni cun prighels da sanadad ed il purtar ils battizants a Pleiv ed anavos ton malcuntenteivel.

¹⁶ AEC mappa 145 Pleiv, Rud. Blumenthal da Pleiv alla canzlia episcopala ils 26 da zercladur 1802

¹⁷ AEC mappa 145 Pleiv, uestg Carli Rud. Buol al cardinal Roverello, Roma ils 15 d'october 1802

¹⁸ Respectiv scret al nunzi papal a Lucerna, il qual di ch'el hagi retschert pliras et urgentas instanzas pervia dalla dismembraziun. AEC mappa 145, nunzi al cancelier episcopal ils 19 da fenadur 1806. Plinavon el medem liug, act senza datum: «Auszug aus den Akten der Pfarrseparationsgesuche von Morissen. Plinavon el med. liug, doc. da concessiun dil crap da batten e dil santeri dils 6 da november 1806

¹⁹ Sur Gion Antoni Beer da Tujetsch, plevon a Surcuolm ed a Morissen ed en auters loghens, staus deportaus dils Franzos 1799. Simonet o.c. pg. 100 e 127

Morissen seigi dotaus sufficientamein per ina pleiv e Pleiv seigi reha avunda era suenter la separaziun. Quella seigi necessaria era per far fin inaga cullas perpetnas dispertas denter ils mats ils dis da fiasta. La separaziun seigi nizeivla e cunveglienta. Els roghien Sia Sontgadam da spedir la bulla da dismembraziun. La copia da quella scartira ha deplorablamein negina adressa. Suttascretta eis ella da quels treis spirituals e da Gion Gius. Colenberg per il vischinadi da Morissen. La brev ei aunc verificada dil prefect districtual Martin Anton Caderas.²⁰ La brev ei cartivel ida a Roma. Mo per Cuera vess ins buca duvrau verificaziuns dil prefect districtual. Igl inspirader da quella ei denton dad encurir enten il caplon da Morissen, sur Vieli, che steva bugen davos aura. Quei exprima sur Blumenthal ualti clar: «Signur Vieli duei mo buca dar da crer a nus, che quels che survechan a Roma seigien ils auturs dil davos Memorial . . . quei mo per cumpletar la gliesta da sur Vieli . . .»²¹

c. Pro e contra, vi e neu

Denton entscheiva la aura a sefar si en favur da Morissen. Suenter ch'il vischinadi veva scret la secunda ga a Roma,²² ha era il cancelier episcopal, sur Baal, renconuschiu las raschuns dils da Morissen. El era digl avis ch'ina separaziun totala seigi pil mument da munconza da spirituals buca buna. Perencunter savessi ins corrispunder als giavischs da quella vischnaunca cun conceder ad ella il dretg da battegiar e da satrar ed al beneficiat tuts uffecis parochials cun l'obligaziun che la curazia hagi da visitar la parochiala a Pleiv ina tochen duas ga ad onn.²³ Buca ditg suenter, igl october 1804, scriva il nunzi papal Testaferrata da Lucerna, ch'il papa Pius VII recamondi da risguardar il beinstar spiritual dil pievel da Morissen.²⁴

²⁰ AEC mappa 145, act dils 20 da schaner 1803, copia. La verificaziun secloma: «Il Prefetto del Distretto Glenner certifica la realtà delle sottoscrizioni qui sopra . . . In fede per data Ilanz, capoluogo del Distretto, li 20 gennaio 1803. Il Prefetto Distrettuale M. Ant. Caderas».

²¹ AEC mappa 145, Rud. Blumenthal al cancelier ep. ils 25 da november 1804

²² AEC mappa 145 Georg Schlechtleutner, vicari gen., pareri per mauns digl uestg dils 26 da november 1804

²³ AEC mappa 145, act dils 27 d'uost 1804, da Morissen, senza indicaziun digl autur, da Morissen, adressau agl uestg.

²⁴ AEC mappa 145, Nunzi da Lucerna agl uestg da Cuera ils 18 d'october 1804. Nunzi Fabrizio Sceberras Testaferrata, arzustg da Beyrut, nunzi a Lucerna 1802–1816. Helvetia Sacra I, 1972, pg. 155

Denton eran ins a Morissen buca units. Tenor ina brev da sur Blumenthal veva mistral Gion Giusep Collenberg convocau la vischnaunca e declarau a quella che pervia dalla separaziun seigi ussa tut en uorden, mo che Vella pretendi da Morissen in revers, che Morissen seigi obligaus da gidar a mantener la baselgia parochiala da Pleiv. Ils adherents da Collenberg seigien stai cuntents da quei, mo ina gronda majoritad hagi fatg opposiziun, grend ch'els veglien saver nuot da cuosts, gnanc la minima causa; la baselgia a Morissen seigi memia pintga ed il santeri mo sin grep e baghiar veglien els buc; suenter in ordinari tumult seigi la radunonza ida in ord l'auter e perquei targlinien ils da Morissen da vegnir avon lur curia episcopala.²⁵ Aschia para ei che l'entira accziun era mo in sfurzem da Collenberg e da Vieli.

Ils 18 da mars 1805 ha il nunzi a Luzern fatg da saver che da Roma seigi vegniu la risposta, ch'ei fussi satisfatg als giavischs da Morissen, sch'ei vegnessi concediu ad els la fontauna dil batten ed il dretg da satrar el liug, resalvond tuts dretgs dil plevon.²⁶

A Vella eran ins ferm encunter la separaziun, era da conceder il crap da batten e santeri. «Sche Morissen sesparta», scriva il plevon da Pleiv²⁷, «croda la tiarza part dalla populaziun dalla pleiv naven.²⁸ Succeda in incendi, sefenda in zenn etc. sche van tuts ils cuosts da reparatura vid la casa parvenda, casa calustria e baselgia a quen dils schiglioc paupers vischinadis da Vella, Degen e Peiden. Gia cun conceder las sepulturas a Morissen pitescha la parochiala considerablamein. Tenor vegl usit survegn la baselgia, essend ch'ei vegn celebrau pliras sontgas messas cun clamar neutier spirituals jasters, per las candeilas treis tochen endisch crenas pieun per ina bara gronda e quater crenas per in baret. Era il plevon vegn alla cuorta. El retila per mintga bara sis renschs, e per tierz e caudonn dus renschs. El spiarda era sil rodel dils morts. Il num da mintga frar e da scadina sora dalla confraternitad dil s. Rusari vegn prelegius l'emprema dumengia da mintga meins giud scantschala. Ins ura lu per els la ordinaria oraziun generala e tschun paternos. Igl empren onn vegn il num prelegius gratuita-mein. Suenter stat ei liber a scadin da schar preleger il num per mintgamai 20 crizers ni da schar strihar il num. Il caluster ei obligaus da tucclar per

²⁵ AEC mappa 145, Rud. Blumenthal, Pleiv al cancelier Baal ils 25.11.1804

²⁶ AEC mappa 145, nunzi Testaferata, Lucerna, ils 18 da mars 1805

²⁷ Quella brev da sur Blumenthal ei per la historia culturala e religiosa da certa impurtonza. Perquei vegn ella presentada cheu empau pli extendidamein.

²⁸ Tier Pleiv apparteneva da lezzas uras Vella, Degen (senza Fraissen) Peiden e Morissen.

mintga bara gronda ina ura tuts ils zenns ed el survegn persunter in rensch e 12 crizers. El ha da purtar la crusch e cumpignar il plevon tochen si Vella per retscheiver las baras. Persunter survegn el in paun e circa ina crena caschiel. Pils caudonns ha el 20 crizers. Persunter sto el sez procurar pils uaffens da cavar fossa. Il caplon ha paucs avantatgs da baras d'ordeifer, numnadamein per treis messas in rensch e 30 crizers l'ina. Ein ils battens a Morissen dat ei buca auters disavantatgs per Pleiv auter ch'ils 30 crizers per exequir in scret da batten pli tard. Vegn ei concediu il sante-ri a Morissen, sche supplicheschel jeu da reservar per Pleiv ina indemnisa-ziun pil manteniment da nos baghetgs, pil plevon, caplon e caluster.»²⁹

Sin quei reagescha il «Wachtmeister» Gion Giusep Collenberg, che era denton daventaus mistral Lumnezian, en viva moda e maniera: «La contribuziun en pieun a Pleiv ei buca ina obligaziun, mobein ei facultativa. Da cheu naven vegn dau negin pieun pli a Pleiv, nus duvrein el per nossa baselgia. Quel vegneva daus per cuvierer ils cuosts da candeilas. Drov'ins per nus neginas candeilas, drovan ins era buca il pieun. Taxas da stola duessan pleivs pli rehas insumma dismetter per levgiar in tec il pievel pauperisau. Era las contribuziuns pil rodel dallas olmas ei facultativa. Ha il caluster a Pleiv pli pauca entrada, ha el era pli pauca lavur (cessante labore, cessat etiam merces). Pil manteniment dils baghetgs a Pleiv ein fondos avon maun, senza ch'il pauper um, che ha da far avunda cun dunna ed affons vegni engraviaus cun da quei. E nus tscheusi vein avunda da mantener nos baghetgs senza stuer gidar aunc ordeifer. Duess encunter tutta speranza vegnir terglinau culla dismembraziun e duess en quei interval dar ina bara, vegnin nus ualvess a transportar quella a Pleiv, mobein a sarrar ella cheu, essend che nus vein gia l'approbaziun apostolica persunter e perquei che ils motivs allegai encunter la separaziun neschan tuts ord bass e vans interess, che duessan gnanc vegnir endament cura ch'ei setracta dil meglier salit dallas olmas. Tras la dismembraziun vegn il plevon a Pleiv discargaus e sche la caplania a Pleiv vegn buca pli occupada, sche fuss quei schizun per avantatg alla Lumnezia, sche quellas entradas vegnessan applicadas per autras nizeivlas fundaziuns . . .»³⁰

²⁹ AEC mappa 145, Rud. Blumenthal, Pleiv, «Dem hochwürdigen Geistlichen Richter», bein igl uestg Carli Rudolf Buol-Schauenstein, datum dils 2 da mars 1806

³⁰ AEC mappa 145, Johann Jos. Collenberg, Morissen, 20. da mars 1806, copia, senza indicaziun digl adressat.

Sco ins senta ordlunder representava nies mistral, che era staus en survetschs jasters en Frontscha, ideas stagn liberalas.

Sur Blumenthal a Pleiv veva retschert da Cuera il camond da far ina uatga dil plaz-santeri niev a Morissen. La baselgia schaigi enamiez il santeri rapporta el. En preschientscha dalla suprastonza hagi el miserau ora 65 tschuncheismas e dus peis, la tschuncheisma quintau sis peis ed il pei 12 zols franzos. Schebein ei seigi grep el terren, hagi el buca saviu constatar. Ils fauturs ditgien na e quels che veglien star tiel vegl ditgien gie.³¹

Cun ina brev dils 18 da mars finalmein veva il nunzi papal a Luzern communicau al vicari general da Cuera ed alla vischnaunca da Morissen, ch'il papa hagi surdau agl uestg da Cuera da conceder alla curazia da Morissen, tenor dretg canonic, il dretg da satrar e da battegiar.³²

d. L'execuziun dil decret da Roma

Tenor l'expressiva voluntad dalla s. Sedia dueva l'ovra ussa vegnir exequida giuridicamein dalla curia episcopala. Ei veva ussa num secunvegnir sur dallas cundiziuns. Mo da lezzas uras schischeva aunc in grond crap da scarpetsch en via denter Pleiv e Morissen: Ils ulezis da Pleiv sin territori da Morissen. Quels duevan star tier Pleiv, mo ils vischins da leusi levan exnum integrar quels a lur benefeci.³³ Il foss denter ils dus vitgs vischins vegn pli gronds. Sur Blumenthal a Pleiv selamenta che mistral Colenberg vegli sfurzar atras tut cun gropadad e smanatschi perfin l'execuziun cullas armas, gest sco el hagi era fatg 1794 a caschun dil tumult che hagi menau alla dieta statale (Standesversammlung). Da tschuncheismas e da Sontgilcrest seigien ils da Morissen buca stai uonn a Pleiv. Persuenter hagi il Colenberg sfurzau il caplon da far leusi las sollemnitads cun processiu.³⁴

³¹ AEC mpapa 145, Rud. Blumenthal agl ordinariat, Cuera igl 1. da mars 1806

³² AEC mappa 145, Nunzi, da Lucerna, al vicari gen. da Cuera dils 18 da mars 1805, original ed il medem, original, al vischinadi da Morissen. Il text secloma: «Presi da Noi in considerazione i motivi per i cui le Signorie loro desiderano erigere una nuova parrocchia et avute le piu giuste relazioni abbiamo stimato nostro preciso dovere, il tutto umiliare alla S. Sede. L'oracolo della medesima emanato si e che dal Ordinario di Coira le si concedera ad tramittes juris e senza detrimento diveruno il fonte Batesimale e la sepoltura . . .»

³³ AEC mappa 145, Rud. Blumenthal, Pleiv alla canzlia episc. Cuera, ils 11 da matg 1806

³⁴ AEC mappa 145, Rud. Blumenthal, Pleiv alla canzlia episc. igl 1. da zercl. 1806 e brev dil vic. gen. Schlechtleutner, Cuera al nunzi ils 4 d'uost 1806.

Era pervia dallas contribuziuns alla baselgia da Pleiv en cass da bara ei ins sescagnaus ditg e liung. Vella pretendeva diesch crenas pieun, Morissen leva dar mo tschun.³⁵ Pervia da talas e semigliontas lapalias han ins fatg canerunas. Duront lezza stad 1806 ein pliras brevs idas da Morissen a Luzern tiel nunzi papal. Igl autur da quellas ei dapertut cuschentaus en nossas copias avon maun. Mo senza dubi steva Collenberg ed il caplon Vieli davos quellas. Els selamentan che l'execuziun dil decret da Roma vegni tratga alla liunga «per donn dallas olmas». Il nunzi ha lu supplicau la curia a Cuera da prevegnir a disuordens e regular la fatschenta.³⁶

Finalmein ha la curia envidau en ils representants da Morissen a Cuera per decider la caussa sin ils 25 da settember.³⁷ La suprastanza (Crest Antoni ed Eusebius Collenberg) ha supplicau per ina prolungaziun dil termin, essend ch'ei seigi gest il meglier temps da raccolta e las fieras da Ligiaun e da Tirano stettien avon esch.³⁸ Igl ordinariat ha lu fixau la radunanza sils 25 d'october.³⁹ Mo mistral Gion Giusep ha aunc inaga duman-dau per express da prolungir per dus dis tochen ils 27 d'october, per ver temps da convocar la vischnaunca e d'instruir ils delegai.⁴⁰ Era quei ei vegniu concediu.⁴¹

Il project fatgs quei di ei vegnius acceptaus dad omisduas parts. Las cumpetenzas parochialas ein restadas al plevon da Pleiv. Morissen denton ha reservau da «puder proceder vinavon cun megliera caschun».⁴² Mistral Collenberg ha supplicau il plevon da Pleiv da benedir il niev santeri. Quel ha persunter pretendiu che la curia fetschi ina scartira, ella quala l'indemnisaziun alla baselgia parochiala seigi circumscretta exactamein.⁴³

³⁵ AEC mappa 145, in sboz, senza datum, sin approbaziun dad omisduas parts.

³⁶ AEC mappa 145, nunzi da Lucerna al vic. gen. Schlechtleutner ils 19 da fenadur 1806

³⁷ AEC mappa 145, vicari gen. Schlechtleutner al plevon da Pleiv ils 25 d'uost 1806

³⁸ AEC, suprastanza da Morissen al vicari gen. Cuera ils 7 da settember 1806, in sboz. Dil reminent mavan ins a Morissen entuorn culla curia episcopala buca ual diplomaticamein, sche la suprastanza ha scret en quella medema brev verbalmein: «... Übrigens erklären wir, dass wenn die Einweihung des Friedhofs und Taufsteins bis auf den 1. November dieses Jahres nicht stattfindet, wir für die Zukunft allhier begraben werden und durch unser Geistlich die Einweihungen veranstalten lassen; denn bey den Kinderlehr stet es klar, dass zweyerley Reüe der Sinde seye, namlich die einte vollkommen, die andere unvollkommen, jedoch beide gutte, mithin ob es von einen Canonicus oder ein wohlerwürdiger Sacerdot, die substituiert werden finden wir in diesem Fal keinen Unterschied...»

³⁹ AEC mappa 145, Ordinariat Cuera a plevon Blumenthal ils 9 da sett. 1806

⁴⁰ AEC mappa 145, J. Jos. Collenberg, Morissen al vicari gen., Cuera, ils 22 d'october 1806, per express.

⁴¹ AEC mappa 145, Vicari general, Cuera, in sboz, datum ils 23 d'october 1806

⁴² ApM B 3, C/2 extract da protocol digl ordinariat dils 27 d'october 1806

⁴³ AEC mappa 145, Rud. Blumenthal, Pleiv, al cancelier episcopal, ils 2 da november 1806

Ils 6 da november 1806 ei il document da concessiun dil dretg dil crap da batten e dil santeri vegnius suttascrets. El cuntegn aunc il suandong: Ils ulteriurs dretgs e las obligaziuns denter Pleiv e Morissen che vegnan buca midadas tras quest document restan las medemas. per ex. dad ir certas fiastas a Pleiv al survetsch divin, da gidar a mântener ils baghetgs da Pleiv e da surschar al plevon il gudiment dils ulezis. La spenda da pieun e las taxas da stola crodan buca pli a Pleiv e restan a Morissen. Otg crenas pieun ha Morissen da dar a Pleiv annualmein. Sch'ei vegn envidau en spirituals jasters a sepulturas a Morissen, han il plevon ed il caplon da Vella igl emprem dretg leutier. Morissen auda aunc adina tier la pleiv da Pleiv ed il beneficiat da Morissen obtegn cheutras negins dretgs parochials.⁴⁴ Ils 25 da november ha il plevon Blumenthal da Pleiv benediu il santeri niev.⁴⁵

2. Dalla caplania alla pleiv

a. L'attacca da 1876

In impurtont pass era fatgs 1806. Mo ins steva aunc avon ina greva luttga tochen tiel success final. Da quels onns vevan las differentas cumpignias da mats adina da sescagnar denter ellas a caschun dalla processiun e parada comunabla da Sontgilcrest da Pleiv, pervia da precedenza ed auter. Perquei fageva Morissen leusi sia atgna processiun gia dapi 1806.⁴⁶ A caschun da quellas dispetas vegneva lu adina plidau d'ina separaziun totala da Pleiv.⁴⁷ En vesta da quels fatgs veva la curia episcopala ordinau igl onn 1818 che Degen e Morissen sappien far lur processions da Sontgilcrest en lur liug, provisoricamein, denton buca la fiasta sezza, mobein la dumengia ella octava. La fiasta sezza hagi Morissen, sco ils auters parochiants, da separticipar alla processiun a Pleiv, ed oravontut il benefi-

⁴⁴ ApM B 3, C/2, document original dalla concessiun dil crap dil batten e dalla sepultura, pupi, datau ils 6 da november 1806

⁴⁵ ApV, Liber Defunctorum ab anno 1768, ils 5 da december 1806. AEC mappa 145, Rud. Blumenthal al cancelier episc. ils 13 da nov. 1806. En questa brev raquenta sur Blumenthal, che enzacons dis suenter la benedicziun dil santeri niev seigi in um morts a Morissen e quel levi esser satraus a Pleiv. Il beneficiat Vieli hagi buca cumpignau la bara a Pleiv.

⁴⁶ AEC mappa 145, brev dils 24 da zercladur 1811

⁴⁷ AEC mappa 145, beneficiat Gallus Deflorin al cancelier Baal ils 8 da mars 1818

ciat.⁴⁸ – Il medem onn 1818 ei la curia episcopala stada necessitada da supplicar il beneficiat Gallus Deflorin dad admonir ils suprastonts ed il pievel da Morissen da consignar a Pleiv las contribuziuns ecclesiasticas, cunzun il recav dils ulezis, che vegnien, sco il plevon selamenti, snegadas. «Nus spitgein lur rapport davart l'execuziun en caussa e fagein attents tgei grevs castitgs il concil da Trient, sess. 22 cap. 11, preveda per tals che snegan contribuziuns ecclesiasticas . . .»⁴⁹

All'entschatta mars 1866 ei ina delegaziun da Morissen serendida enta Lumbrein per tschintschar pervia dil baghiar ina baselgia nova. Cun quella caschun ha ella era supplicau il vicari episcopal, sur Balzer Arpagaus⁵⁰, dad esser gideivels ad els da vegnir totalmein libers da Pleiv. Dasper las enconuschentas raschuns mondi ins era schi nuidis a Pleiv per celebrar las nozzas. Mond tras Vella vegnien ils nozzadurs adina mulestai cun salvias malvegnidas. Avon zacons onns hagi in siet da buis schizun tuccau l'ureglia dil spus.⁵¹

Duront il temps da baghiar la baselgia 1867/68 e suenter per diesch onns ei la damonda stada eri. 1876 denton ha Morissen interpriu ina ferma attacca. En num dil vischinadi ei mistral e stalter guvernativ Murezi Blumenthal da Surcasti⁵² seviults agl ordinariat. La vischnaunca da Morissen hagi concludiu ils 30 d'avrel 1876 unanimamein da seconstituir sco pleiv independenta ed hagi incarricau el cun l'execuziun. Morissen possedi ina baselgia ed in benefeci e tuts «requisits» ch'ina pleiv sappi pretender. Ins sappi raschuneivlamein buca pretender da quella vischnaunca politicamein independenta, ch'ella porti las grevezias da baselgia en dus loghens. E da Pleiv hagi Morissen zun negin avantatg spiritual. Quei seigi explotau in pauper vitg. Ils vischins seigien ferm decidi da perseguitar quei intent e da ceder mo alla bruta violenza. Morissen vessi era il dretg da pretender sia part dils beins parvenda e da baselgia da Pleiv vegli denton buca ir schi lunsch mobein la via dalla buna cunvegnientscha e raschuneivladad. Sulettamein ils ulezis che schaien sin territori da Morissen, il fretg dils quals surveschi per indemnisar la lavur ch'il plevon da Pleiv fa per

⁴⁸ AEC mappa 145, in sboz digl ordinariat dils 9 da matg 1818

⁴⁹ ApV B 7 i/4 Ordinariat Cuera al beneficiat Gallus Deflorin, ils 9 da schaner 1818

⁵⁰ Sur Balzer Fidel Arpagaus, naschius a Cumbel 1823, vicari episc. 1860, plevon a Lumbrein 1860–1872, canoni 1866, morts 1896. J. J. Simonet o.c. pg. 83

⁵¹ AEC mappa 145, sur Balzer Arpagaus agl ordinariat, ils 9 da mars 1866

⁵² Murezi Blumenthal da Surcasti ei staus 1855, 1857, 1867 mistral dalla Lumnezia, der-schader circuitual ed el cussegl grond biars onns tochen 1893. Stalter guvernativ dapl 1869. BM 1923 pg. 371–374

Morissen, seigien da surschar al benefeci da s. Giachen. Crodien las grevezias dil plevon, crodien era sia intrada.⁵³ Igl ordinariat ha concludiu da perinaga buca entrar en caussa e da dumandar il plevon da Pleiv, sur Fr. Dumeni Fontana, per siu pareri.⁵⁴ Sur canoni Fontana ei s'expectoraus tras in pli liung tractat, che nus savein resummar sil pli cuort: «Sur beneficiat Bisquolm a Morissen ha mai schau percorscher zatgei. Sco ins manegia cheu ei quei ina caussa d'in cert Gion Battesta Collenberg ch'ei staus biars onns ella Italia, che fa mai pastgas e che ei suprastont e che manegia sappi tgei ch'el seigi. Per el lavura ussa siu amitg Blumenthal da Surcasti ed ins smina era che sur Dedual a Degen stetti davostier. Less ins prender naven ils ulezis a Morissen, curdassen en cuort era quels a Cumbel, Peiden, Degen e Vignogn e «Pleiv ei buca pli». Buca pusseivel da puder exister mo cul bein a casa e cul cuolm. Pleiv ei la suletta parvenda che sto cumprar la lenna. Ils ulezis ein possess dalla pleiv e buca in carstgaun sigl entir mund sa d'auter, ch'il plevon u siu ugau hagien administrau els. Prender naven quels fuss ton sco destruir Pleiv, la veglia mumma. Pertgei ha Cumbel buca fatg quei tier la separaziun? Ins ha renconuschiu ils ulezis sco proprietad da Pleiv . . . Vul Morissen absolut seseparar, sche bien, mo la proprietad da Pleiv sto restar».⁵⁵

Mo era la vischnaunca da Vella ei tras siu suprastont Gion Demont⁵⁶ semessa en defensiun cun ina brev da siat paginas e mesa, drizzada agl ordinariat. Ils ulezis a Morissen seigien tuttavia buca sco ins pretendi leusi, ina indemnizaziun per las turas dil plevon a Morissen. Els seigien incorporai sco possess alla parvenda da Pleiv per adina. Vella tschenti agl ordinariat il «petitum»: 1. Seigi da renviar la damonda da Morissen entiramein. 2. Vegn ei concludiu ina separaziun, sche ha il possess parvenda da Pleiv da restar tenor urbari ed inventari nunsmasaus. En quei cass ha la vischnaunca da Morissen dad indemnisar Pleiv pil manteniment dils baghetgs cun ina summa aversala da fr. 1 200. —⁵⁷

Quella posiziun da Vella ha provocau da l'otra vart ina nundetg extrema reacziun. Igl advocat da Morissen, stalter guvernativ Murezi Blumenthal, sco ei para emplenius cun dètg liberalas ideas – quellacanun vess el distinguu meglier denter beins ecclesiastics e buca ecclesiastics – ha de-

⁵³ AEC mappa 145, Murezi Blumenthal, agl ordinariat ils 4 da matg 1876

⁵⁴ AEC mappa 145, Cancelier episc. Appert a plevon Fontana Pleiv, ils 20 da matg 1876

⁵⁵ AEC mappa 145, plevon Fontana, Pleiv, agl ordinariat ils 27 da matg 1876

⁵⁶ Gion Demont, mistral 1863, 1869, 1871, 1873, avon actuar. BM 1923 pg. 372s.

⁵⁷ AEC mappa 145, Johann von Mont, Vella agl ordinariat ils 30 da fenadur 1876

clarau arrogantamein agl ordinariat episcopal: « . . . En fatgs da religiun renconuschan ils vischins da Morissen lur autoritad e vulan era egl avegnir restar fideivels catolics. Mo ils fatgs temporals ein ina caussa dil dretg civil e ston era vegnir tractai avon il derschader civil, quei che sto era daventar, sche la vischnaunca da Vella mida buca meini. Ils art. 49 e 50 dalla consti-tuziun federala dian claramein tgei che ha da daventar en caussa. Duess Vella restar tier sias exorbitantes pretensiuns, sche vegn ella prest a ver caschun da far valer sias pretensiuns avon il derschader cumpetent. Pigl avegnir vegn Morissen a prender negins risguards, mobein a sedepurtar sco ina vischnaunca politica ed era sco ina pleiv ecclesiastica independen-ta . . .»⁵⁸ Mo la curia episcopala ha buca seschäu stermentar da quellas smanatschas. Siu terglinar ha vilentau tscheusi tondanavon, che quels han empruau da seseparar da Pleiv senza la curia. Igl advocat da Morissen ha communicau ils 5 da mars 1877 agl ordinariat: «Sco igl ei a Vus enconu-schent ei la vischnaunca da Morissen seseparada totalmein da Pleiv ed ha formau ina atgna pleiv . . .» Igl ordinariat vegli incaricar il beneficiat da funcziunar per venderdis-sogn tscheusi, essend ch'el vegli buca far quei senza la speciala lubientscha.⁵⁹

Tgei ch'igl ordinariat ha priu a mauns savein nus buc. Cheu schigian las fontaunas. Mo cun la separaziun eis ei stau nuot. Senza Ordinariat ma-va ei buc. Ed era sur Bisquolm ni leva ni saveva far enzatgei encunter la veglia digl uestg.⁶⁰ 1876 e 1877 era el buca ius a Pleiv da Sontgilcrest. El veva la lubientscha digl uestg da funcziunar tscheusi.⁶¹

⁵⁸ AEC mappa 145, Murezi Blumenthal agl ordinariat ils 16 d'uoost 1876

⁵⁹ AEC mappa 145, Murezi Blumenthal agl ordinariat ils 5 da mars 1877. In passadi da questa brev da quei magnat ei schi originals, ch'ei vala la peina da citar: «... Wir stehen in der Überzeugung, dass es Ihrer hohen Behörde nicht unangenehm ist, wenn es 268 in Morissen wohnenden Seelen Anlass gegeben wird, den hohen Karfreitag in gleicher würdiger Weise wie die übrigen katholischen Gemeinden feiern zu können. Sollte unsere fromme Bitte bei Ihrer titl. Behörde kein geneigtes Ohr finden, so sind die armen Seelen von Morissen dieses hohen Festtages beraubt und werden suchen müssen, das an diesem hohen Festtage vernachlässigte durch andere gute Werke zu ersetzen, da die Morissner auch für die Zukunft als treue Katholiken zu leben gedenken... An eine Vereinigung mit Pleiv ist nicht zu denken, da die von Morissen fest entschlossen sind, den seiner Zeit gefassten Entschluss aufrecht zu erhalten.»

⁶⁰ «... Bisquolm lässt Ihnen auch sagen, er hätte seinen Auftrag ausgeführt, aber beim Vorsteher und beim Advokaten könne er nicht viel machen. Die Kurie soll einschreiten...» AEC mappa 145, plevon Fontana, Pleiv, agl ordinariat ils 26 d'avrel 1877

⁶¹ AEC mappa 145, Fontana agl ordinariat ils 27 da fenadur 1877

b. Vanas stentas

Pervia dils ulezis da Pleiv sin territori da Morissen han las dispetas aunc cuzzau onns ora, essend che Morissen pretendeva quels per sesez. Surlunder en in auter liug. Mo el decuors da quels cumbats ei la damonda dalla dismembraziun adina vegnida ventilada. Cunzun igl onn 1881. «Dapli zacons onns ei la cuminonza cun Pleiv serestrenscha sulettamein sil-las publicaziuns da letg»⁶² Entuorn 1890 han ins puspei dau in stausch. Sur plevon Adelbert Baselgia⁶³ di che Morissen hagi gia dapli onns buca contribuìu zatgei pil manteniment dils baghetgs a Pleiv, encurend adina la separaziun:⁶⁴ « . . . essend che nus secartein da ver neginas cuminonzas cun Pleiv . . . »⁶⁵

Il november 1899 inoltréscha president communal Giusep Vincenz Camenisch danovamein ina supplica agl uestg Gion Fidel Battaglia (1888–1913) per la dismembraziun, «sin giavisch da plirs convischins e corrispudent ad in general basegns . . . nus sedeclarein cheutras prompts da liberar las grevezias che nossa parvenda ha visavi Pleiv . . . »^{65a} Ils 22 da schaner 1900 ha el repetiu la supplica, senza success. Ins vegli buca schar splimar la pleiv.⁶⁶ Igl avrel 1901 ha president Camenisch puspei dumandau Cuera per la separaziun.⁶⁷ La damonda ei vegnida renviada deschartamein. Il cancelier ed official dr. Gieri Schmid da Grüneck, igl uestg dapi 1913, ha rispundiu ch'in basegns giustificau seigi buca avon maun, ni ariguard las funcziuns ecclesiasticas, ni ord auters motivs. «Dil reminent essan nus dalla perschasiun dad operar egl interess dalla vischnaunca da Morissen, sche nus, sefundont silla historia dallas dismembraziuns dapi tschentaners, dein alla ludeivla suprastonza il serius cussegl, da buca muentar pli quella caussa. . . »⁶⁸

⁶² AEC mappa 145, Johann von Mont Villa agl ordinariat ils 20 da december 1881

⁶³ Sur Adalbert Baselgia da Sumvitg ei staus a Pleiv 1889–1894, vicari episcopal, morts 1894. J. J. Simonet o.c. pg. 127

⁶⁴ AEC mappa 145, sur Baselgia, Pleiv, agl ordinariat ils 29 da december 1890

⁶⁵ AEC mappa 145, ord ina brev da G. B. Collenberg, Morissen a president J. Jos. Foppa, Vignogn dils 13 da schaner 1891

^{65a} AEC mappa 145, Jos. Vinc. Camenisch, Morissen agl uestg Battaglia ils 22 da november 1899

⁶⁶ ApV 7 i/9, 1900 senza datum culla notizia: Dus sboz per la risposta da Pleiv alla damonda da separaziun.

⁶⁷ AEC mappa 145, Jos. Vinc. Camenisch, Morissen agl uestg Battaglia, ils 16 d'avrel 1901

⁶⁸ AcM B 10, 2 Ordinariat episcopal alla suprastonza da Morissen, ils 19 da fenadur 1901

c. Finalmein pleiv

Cun la scumiada digl onn 1906/07 ha ei era dau ina midada da caplon da Morissen. Sur Flurin Camathias ei setratgs a Ruschein ed igl atun 1907 ei sur Gion Tumasch Derungs, vivon plevon a Razen, vicari episcopal dapi 1908 e dapi 1913 canoni, vegnius elegius ella caplania da s. Giachen e Flep.⁶⁹ Il settember 1907 communichescha igl ugau parvenda Gius. Vinc. Camenisch, che sin giavisch dalla curia hagien els alzau il salari dil caplon sin annualmein 1 200. – francs. «Plinavon eis ei dalla vischnaunca projectau da baghiar ina nova casa-parvenda. Nus secartein pia en vesta da quei che nus carghein si a nusezi dad era astgar supplicar la curia episcopala da vegnir suenter a nos giavischs e da deliberar nossa damonda da separaziun en cuort e zuar senza indemnizaziun da nossa vart ultra dallas grevezas ch'ei da cumprar ora».⁷⁰

Remarcablamein ei la dismembraziun ussa ida tgunschamein. Eis ei d'attribuir alla influenza da sur Tumasch Derungs, che gudeva dabia stema a Cuera? Ni vevan ins tscheusi empriu denton dad ir entuorn culla curia pli diplomaticamein? – Sut datum dils 20 da november scriva la curia resp. siu cancelier dr. Gieri Schmid da Grüneck: «sin las repetidas damondas da vart dalla curazia da Morissen essan nus intenziunai, demai ch'ils ligioms cun Pleiv ein tschelluisa fetg lucs e che la separaziun va en quei cass senza grondas difficultads, da liquidar la petiziun da Morissen cun igl 1. da schaner 1908. Tenor dretg ecclesiastic lessan nus envidar en Vus sco plevon dalla baselgia parochiala Pleiv, da ton pli spert seschar udir tgei raschuns specialas che plaidan encunter la dismembraziun. Veglien Els era effectuar tier lur parochiants, che tut succedi en pasch.»⁷¹

Ils 24 da november ha G. Collenberg sco suprastont da Morissen, renovau la petiziun ed empermess, en cass ch'ella vegni concedida, dad augmentar il benefeci parochial tenor basegns e dad ereger enteifer dus onns ina nova casa-parvenda.⁷² Sur Derungs ha tarmess ils 8 da december il giavischau sboz per il decret da dismembraziun culla remarca: «Bi eis ei tier quella dismembraziun che domisduas parts, Pleiv-Vella e Morissen,

⁶⁹ Sur Gion Tumasch Derungs, morts ils 20 da december 1922 a Morissen. Necrolog en Ischi 22, 1930, pg. 213ss.

⁷⁰ AEC mappa 145, Jos. Vinc. Camenisch agl ordinariat ils 3 da settember 1907

⁷¹ ApV B 7 i/11 Ordinariat Cuera al plevon da Pleiv ils 20 da november 1907

⁷² AEC mappa 145, G. Collenberg, Morissen, agl ordinariat, ils 24 da november 1907. Scret sin in formular dalla canzlia episcopala culla scartira probabel dil cancelier, stempel dalla vischnaunca da Morissen e suttascriziun dil suprastont G. Collenberg.

han el senn da sesparter en pasch e carezia e da restar buns vischins». ⁷³ Per la vischnaunca da Vella veva Casper Demont seschau udir: « . . . Las raschuns che han valiu encunter la separaziun da Degen valan era per quella da Morissen. Sco indemnizaziun ha Vella pretendiu 400. — francs, per l'augmentaziun dil fondo da baghiar . . . » ⁷⁴ Quella ga ha Vella sur-schau agl ordinariat da fixar la summa d'indemnizaziun. ⁷⁵

Ils 28 da december 1907 ha igl ordinariat concludiu la totala dismembraziun e suttascrit il decret. La favur seigi concedida, sco ei stat ella introducziun digl instrument: «En consideraziun che Morissen hagi anno 1868 cun gronda stenta e premura baghiau baselgia nova e quella da lura enneu successivamein dotau ed en special che la garegiada dismembraziun schai-gi egl interess da vincendeivla pasch e dil bien spiritual dallas olmas». La separaziun ei vegnida fatga «a canun dallas sequentas specialas determinaziuns . . . ». Dils 12 puncts ch'il decret cuntegn ein, resumau, ils pli impurtants: Tier la nova pleiv auda igl entir territori dalla vischnaunca politica da Morissen. La pleiv da Morissen tegn era da cheu naven la processsiun dils 2 da fenadur a Pleiv. Sco indemnizaziun vegn la pleiv da Morissen a pagar enteifer igl onn 1908 350. — francs en favur dil fondo-baselgia da Pleiv. La veglia grevezia dalla parvenda da Morissen d'ina annuala spenda da 18 curtaunas sal a Pleiv, resta vinavon, resalvond a Morissen il dretg da cul temps cumprar ora quella. La nova pleiv da Morissen vegn obligada da baghiar enteifer dus onns ina nova, commensurada casa-parvenda. ⁷⁶ — 1910 ei igl importo da 350. — francs vegnius pagaus a Pleiv per l'indemnizaziun. ⁷⁷

VI. Caplons e plevons

Suenter ch'il benefeci-parvenda ei staus fundaus tras l'iniziativa da capitani Vincenz de Caduff 1696 e dotaus generusamein dalla beneficenza da decanatedral Duri de Caduff de Marmels e sia famiglia 1702 e suenter

⁷³ AEC mappa 145, sur Tumasch Derungs agl official episc. ils 8 da december 1907

⁷⁴ AEC mappa 145, Casper Demont, Vella, agl ordinariat ils 13 da december 1907 ensemen cun ina copia d'ina scartira encunter la separaziun da Degen da 1853.

⁷⁵ AEC mappa 145, sur T. Derungs agl ordinariat ils 19 da december 1907

⁷⁶ ApM, A 47, document original, pupi, romontsch, decret episcopal davart la dismembraziun dils 28 da december 1907. Il text entir ei cumpariu en Follia Officiosa 1908 pg. 49–51

⁷⁷ AEC Urkundenregister 3, pg. 71

augmentaus successivamein da biars benefactus⁷⁸ ha Morissen survegniu siu agen spiritual el vitg igl onn 1706. Da gliez di naven ei la parvenda stada occupada tochen 1967, cun cuortas interrupziuns a caschun da vacaturas. En quels 262 onns han 20 caplons ni plevons pastorau. Els ein stai proporziunalmein ditg sin lur post. Quei fa 13 onns intragliauter. Pertgei quellas pintgas, per regla paupras ed isoladas pleivettas vevan adina savens midadas da plevon. Il pli ditg dad els ei sur Sigisbert de Turre da Trunstaus, entirs 40 onns, da 1727–1767. El era in dinstinguiv e talentus student a Puntina (Innsbruck)⁷⁹ El meretta ina menziun d'honor per ver pastorau exemplaricamein ed en tutta tscheuadad per veta duronta sin siu mudest post, malgrad ses distingui talents e ses plendids attestats dil collegi. Sur Tumasch Andriu Capaul e sur Gion Antoni Biscuolm ein stai omisdus 24 onns a Morissen.

Ils biars dad els vegnan sez ad haver fatg il pur cun fumegl e fumitgasa. Perfin il pietus Gion Bistgaun Capaul (1861–70) veva tschaffen da sias migliuraziuns ch'el veva sez exequiu vid il funs-parvenda.⁸⁰ Sur Tumasch Andriu Capaul (1833–57) veva siu plischer vid pugnieras. «El fuva plevon-pur ed administrava sez il fatg parvenda. Da casa anora haveva el buna capientscha per l'economia purila».⁸¹ Mo era da sur G. Barclamiu Vieli (1800–1817) raquenta siu successur, sur Gion Bistgaun Capaul, ch'el vevi «tut tschaffen per vaccas pugnieras e per ina da quellas eis el ius naven»⁸²

La rendita ord quels menaschis pigns saveva buca esser gronda e la paga era pintga. Tenor in messadi digl uestg Georgius Schmid da Grüneck (+ 6. da matg 1932) e dil Corpus Catholicum dils 16 da november 1915 vegneva ei lamentau «Ch'ils funs parvenda vegnien savens negligi e schizun alienai e che 1000. — 1200. — francs paga annuala seigi memia pauc e che quella dueigi vegnir alzada silmeins sin 1500. — annualmein».⁸³ La medema istanza ha ordinau 1920 ina paga annuala da 2800. — fr. per in plevon e da 2400. — per in caplon, cun mintgamai libra habitaziun.⁸⁴

Ils spirituals da nossa cuntrada menavan ina semplia e mudesta veta. E las pretensiuns eran lu tuttavia buca pintgas. Da quei san ins seperschua-

⁷⁸ Comp. Annalas SRR 90, 1977, pg. 159ss.

⁷⁹ BM 1977 Nr. 11/12, pg. 362

⁸⁰ Comp. Annalas SRR 90, 1977, pg. 164s.

⁸¹ Leonard Solèr, Flurs ord il curtin da Lumerins, en Ischi 26. Citau tenor separat, pg. 36

⁸² ApM B 3 b/3 brev da sur Capaul dils 12 da matg 1869 a «Illustissims Superiurs».

⁸³ ApM B 1 b, in feagl stampau cul datum dils 16 da november 1915

⁸⁴ ApM B 1 b, in messadi dils 21 da november 1920

der, sch'ins legia per exempel mo il schinumnu «Scutum sacerdotale» (il scut dil spiritual) dils uestgs Svizzers digl onn 1880 pil clerus. Cheu vegn ei mess sollemnamein a pèz il quitaun pil salit dalla atgna olma e per quella dils confidai, l'obedienscha canonica, la humilitonza e la paupradad e l'obligaziun da confessar, dad urar il brevier, far exerchezis spirituals ed d'auter⁸⁵ e quei talmein ch'ins refusass oz tut sco nunacceptabel.

Cun il provediment social per spirituals vegls e malsauns steva ei entochen ils novissims temps buca bein. Ina uniun d'agid (Priesterhilfsverein) exista per dapi 1866 pil Grischun e Liechtenstein cun sias statutas approbadas digl uestg Nicolaus Franz Florentini (1859–1876). L'introducziun da quella per l'entira diocesa seigi stuschada sin «nunsuperablas difficultads». Era cheu fuva igl agid pigns e destinaus mo per tals che stuevan resignar ord motivs da vegliadetgna e malsogna.⁸⁶ Cun quei schein nus suondar la gliesta dils aultreveri che han pastorau a Morissen:

1. *Dr. Gieri Caduff*, da Cumbel, 1706–1718. Siu bab vegn indicaus sco «pur, organist e schuelmeister». Da 1693–1696 frequenta el il gimnasi a Dillingen en Baviera sper il Danubi, cun bunas tochen mediocras notas. Da 1696–1699 studegia el el medem liug la filosofia e survegn 1697 il grad academic dil baccalaureat e 1699 quel d'in magister. Da 1699–1703 studegia el alla universitat da quei liug la teologia e survegn 1702 il licenziat e doctorat. 1703 eis el vegnius ordinaus.⁸⁷ 1718 va el naven da Morissen per surprendre la extendida pleiv da Pleiv tochen sia mort succedida gia ils 21 da schaner 1727.⁸⁸ Ella cronica dalla pleiv vegn sur dr. Gieri Caduff menziunaus sco «bien predicatur».⁸⁹

2. *Francesstg Caduff*, da Cumbel, 1718–1727. El ei in frar dil suranumnau. Suenter la mort da quel eis el suondaus el era sco plevon a Pleiv da 1727–1749. Ordinaus 1717 e morts a Pleiv 1749.⁹⁰ Igl onn 1743, ils 29 da mars, probabel a caschun d'in viadi a Roma, ha el survegniu leu reliquias da s. Filip Neri.⁹¹

⁸⁵ ApM B 1 b, ina scartira stampada da 16 paginas, 1880, dils uestgs Svizzers

⁸⁶ ApM B 3/a3 act dils 12 december 1866

⁸⁷ F. Maissen, Bündner Studenten in Dillingen, en JHGG 90, 1960, pg. 112 s.

⁸⁸ Simonet, o.c. pg. 99 e 127

⁸⁹ ApM C 1, Liber parochialis 1806, pg. 15

⁹⁰ Simonet o.c. pg. 100, 127

⁹¹ ApM A 23

3. *Sigisbert de Turre* (Tuor?) da Trun, 1727–1767. El ha studigiau a Puntina (Innsbruck) entuorn 1720–1722. Els registers dils students dalla universitat da Puntina (Matrikeln) eis el inscrets, cun notas e caracteristica, sco suonda: «De Thurre Sigisbertus Thronensis Rhaetus, 1720/21 phys. homo maturus, egregiae applicationis, profectus fere supra mediocritatem 1721/22 metaphys., homo maturus, diligens, inter mediocres.»⁹² «1720/21 mor I diligens et bonus; script: diligentissimus semper; 1721/22 mor II: profectus laudabilis; 1722/23 schol I rev. sacerdos optimus et doctus; 1723/24 schol II: script: constanter diligentissimus; 1724 schol III: sacerdos optimus et doctus, discessit 23 Jan. ad beneficium aliquod vocatus».⁹³ El ha pia survegniu duas ga dalla universitat il predicat d'in spiritual fetg bien e perdert. El ei ius da Puntina ils 23 da schaner 1725 per sorprender zanza in benefeci. Nua ei buca indicau. Ordinaus eis el il settember 1722 a Cuera. Il subdiaconat ha el survegniu «sil tetel da patrimoni da Cristian e da Giachen de Turre, ses frars e da Maria Catrina sia sora».⁹⁴ 40 onns ha il bien e pietus e doct spiritual pastorau sco bien pastur denter ils purs da Morissen.⁹⁵ Ils 18 da fevrer 1767 eis el vegnius satraus a Morissen en baselgia ed il plevon da Pleiv dedichescha bials plaids el cudesch da mortoris: «. . . pietate et doctrina et omnigeno virtutum genere insignis Sigisbertus de Turre, beneficiatus dignissimus . . .» (il dign beneficiat S. de Turre, da distinguida pietusadad e scienza ed exemplarics en tuttas sorts da vertids)⁹⁶

4. *Gion Antoni Cathieni*, da Siat, 1767–1775. Suenter la mort da sur de Turre han ils ugaus Otto Antoni Collenberg e Gion Antoni Blumenthal scret agl ordinariat a Cuera, ch'il vischinadi hagi elegiu sur Gion Ant. Cathieni, dapresent plevon a Sur ed els supplicheschien per la confirmaziun.⁹⁷ Cathieni ha studigiau a Mustèr en claustra 1746 e lu el collegi Helvetic a Milaun, nua ch'el ei vegnius recepius 1752 ella congregaziun mariana. Per 1754 e 1755 eis el documentaus sco student a Milaun.⁹⁸ El ei ordinaus 1756, staus lu caplon ad Uors 1756–59, plevon a Sur 1759–67, 1767

⁹² Franz Huter/Anton Haidacher, *Die Matrikel der Universität Innsbruck. Matricula Philosophica 1701–1735*, 1954, pg. 67

⁹³ Johann Kollmann, *Die Matrikel der Universität Innsbruck, Bd. II. Matricula Theologica II. Teil 1701–1735*, 1972, pg. 86

⁹⁴ BM 1977, pg. 362

⁹⁵ Simonet o.c. pg. 100

⁹⁶ ApV, *Liber Defunctorum* ils 18 da fevrer 1767

⁹⁷ AeC mappa 145, *Präsentation* dils 29 da mars 1767

⁹⁸ F. Maissen, *Bündner Studenten in Mailand*, en JHGG 95 1965, pg. 43

per cuort temps caplon a Cuort-Sursaissa, 1767–1775 a Morissen, a Surrin 1775–77 e caplon a Falera 1785–1794.⁹⁹

5. *Gion Bistgaun Casanova*, da Lumbrein, 1776–1788. Suenter la abdicaziun da sur Cathieni communiccheschan Vincenz e Gion Giachen Blumenthal ils dus d'avrel agl uestg, ch'il vischinadi da Morissen hagi elegiu il primiziant G.B. Casanova. Ils 30 da matg surdat igl ordinariat ad el la «cura» perinaga per dus onns. Examen: Mediocriter bene.¹⁰⁰ Casanova ha studigiau alla scola claustrala a Mustèr, documentaus 1767–1770. Naschius 1749 a Lumbrein.¹⁰¹ El ei feagl da fiscal Giachen Casanova e da Maria n. Casaulta. P. Augustin a Porta dalla claustra da Mustèr tschenta ora ad el in bien attestat pil collegi da Milaun. Leu eis el documentaus per 1770 e 1771.¹⁰² Ordinaus 1776. Suenter ver bandunau Morissen 1788 eis el daventaus plevon da sia atgna pleiv nativa a Lumbrein, nua ch'el ha pastorau 37 onns «exemplaricamein» ed ei morts ils 3 d'october 1825.¹⁰³ Satraus avon il chor dalla baselgia parochiala da Lumbrein.¹⁰⁴

6. *Gion Antoni Beer*, da Tujetsch, 1788–1799. Naschius 1761, 1768 documentaus sco scolar en claustra da Mustèr.¹⁰⁵ Probabel setracta ei dil medem student, che vegn registraus 1784 al collegi resp. alla universitad da Dillingen e quei sco excellent scolar, il tierz da sia classa. Ordinaus 1786.¹⁰⁶ El ei feagl da stalter Giachen Antoni Beer e da Maria Veneranda Emerentiana Deflorin da Camischolas, frar dil mistral Duri Battesta Beer. Caplon a Morissen e 1799 eis el vegnius deportaus dils Austriacs el Vintschgau muort sia mentalitad franzosa, ferton ch'ils auters, denter quels era il «Wachtmeister» Gion Giusep Collenberg da Morissen ein vegni internai ad Innsbruck ed a Graz. Suenter siu retuorn 1800 eis el staus in temps a Sedrun, ed a Curaglia sco gidonter ella pastoraziun e lu a Surcuolm 1802–1810 ed ad Andiaast 1811–1816 e lu plevon a Panaduz 1816/17 nua ch'el ei morts da 56 onns ils 2 da mars 1817 e satraus leu en baselgia.¹⁰⁷

⁹⁹ Simonet pg. 161

¹⁰⁰ AeC mappa 145, Presentaziun dils 2 d'avrel 1775

¹⁰¹ BM 1964, pg. 224

¹⁰² JHGG 95, 1965, pg. 50

¹⁰³ Simonet 83

¹⁰⁴ L. Solèr, Flurs ord il curtin de Lumerins, en Ischi 26, Citau tenor separat, pg. 32

¹⁰⁵ BM 1964, pg. 215

¹⁰⁶ JHGG 90, 1960, pg. 134

¹⁰⁷ P. Baseli Berther, Baselgias, capluttas e spiritualesses de Tujetsch. 1924, pg. 45 s.

7. *Gion Barclamiu Vieli*, da Cumbel, 1800–1817. Naschius igl 1. da december 1766 a Cumbel, feagl da Gion Simon Vieli e da Maria Barla ed in beadi da Balzer Vieli.¹⁰⁸ Quel era in frar da Jakob Vieli nasch. 16 da schaner 1680. In feagl da quel era morts a Roma 1765. Quellas ed autras relaziuns da parentella a Roma pon ver dau curascha a sur Barclamiu da sevolver direct a Roma per la dismembraziun.¹⁰⁹ 1884/85 eis el documentaus a Feldkirch sco student gimnasiast.¹¹⁰ Per 1789 documentaus al collegi Helvetic a Milaun. Siu bab Simon ha dau la cauziun d'in bein «Sut Diesmas» ella valeta da 1200. — renschs. Ordinaus 1793.¹¹¹ Vieli ha gidau ora a Sumvitg 1794 ed ei caplon a Pleiv 1795–1800. Il fenadur 1800 ha il plevon sur Rud. Blumenthal a Pleiv scret che Morissen hagi elegiu sur Vieli essend che sur Beer sappi buc dir da turnar e che in proviser seigi buca staus d'anflar.¹¹² A Morissen eis el staus tochen 1817. 1806 dretg da battegiar e satrar a Morissen. 1810 ha el introduciu la confraternitad dil SS. Num. 1817–1831 plevon a Degen e lu tochen sia mort ils 22 da mars 1832 caplon a Pleiv.¹¹³

8. *Gallus Flurin Deflorin*, da Tujetsch, 1817–1832. Ils 2 da mars 1817 communichescha la suprastanza da Morissen agl ordinariat, ch'il vischinadi hagi elegiu unanimamein sur Gion Giusep Deplaz da Tujetsch dapresent caplon a Val S. Pieder. Mo cun quei ch'igl ordinariat targlini culla approbaziun da quella elecziun, sche stoppi Morissen termetter ina delegaziun per supplicar persunter, «culla speronza che lur criua e selvadia situaziun nua ch'ei seigi aunc dua bratscha neiv, gidi a contonscher quei. Crest Antoni e Hans Gieri Collenberg.» Sin quei ha igl ordinariat declarau che sin suenter Pastgas vegni l'elecziun approbada, per cass che Deplaz, sco ei seigi gia declarau ad el, vegni buca duvraus per ina ni l'otra pleiv vacanta.¹¹⁴ Ils 7 d'avrel supplicheschan els aunc inaga per l'approbaziun «sinaquei che sur Deplaz sappi co el hagi da s'aranschar cullas

¹⁰⁸ Archiv parochial Cumbel, Liber Baptizatorum.

¹⁰⁹ Genealogia dalla famiglia Vieli. AEC mappa 145, brev da sur Rud. Blumenthal al cancelier episcopal dils 25 da november 1804

¹¹⁰ F. Maissen, Bündner Studenten in Feldkirch, en Montfort 1962 1/2, pg. 99

¹¹¹ JHGG 95, 1965, pg. 55

¹¹² AeC mappa 145, Rud. Blumenthal a «Illustrissim Decan» dils 9 da fenadur 1800

¹¹³ Simonet pg. 100. Archiv parochial Cumbel, Liber Baptizatorum, batten digl 1. da december 1766

¹¹⁴ AeC mappa 145, suprastanza da Morissen ils 2 da mars 1817 e notizia dalla canzlia dils 11 da mars 1817

lavurs dil funs parvenda».¹¹⁵ Denton ei sur Deplaz vegnius plevon a Dardin e suenter in onn eis el ius caplon a Selva en siu vitg nativ, nua ch'el ei staus cun ses vischins 41 onns tochen sia mort.¹¹⁶ Ils 11 da matg ha Morissen elegiu sur Gallus Fl. Deflorin.¹¹⁷ El ei fegl da Gion Bistgaun Deflorin e da Margr. Catrina n. Soliva. Caplon a S. Martin/Sursaissa 1816–1817. Naven da Morissen eis el ius a Schlans 1832–1835, nua ch'el ei morts dil «treranavos» ils 11 da schaner 1835, cun mo 43 onns. Satraus leu en Baselia.¹¹⁸

9. *P. Franz Salesi Brunner*, da Mümliswil SO, 1832/33. Il davos datum inscrets els cudischs parochials da sur Gallus Deflorin ei ils 13 d'avrel 1832. Suenter s'inscriva p. Franz Salesi Brunner tochen viaden els 1833. El ei staus mo proviser a Morissen c. in onn.^{118a} Missiunari el Grischun da 1831–38. A Schluein el casti ha el indrizzau ina scola per buobs e 1839 ina specia da seminari per spirituals. Lu eis el ius ella America USA sco missiunari. Naschius 1795, morts 1859. Ad el ha J.J. Simonet dedicau ina bufatga biografia: *P. Franz Salesius Brunner*, 1935. Quei pader vegneva numnaus da nies pievel, pervia da sia veta mortificada: «Il pader sogn».

10. *Tumasch Andriu Capaul*, da Lumbrein, 1833–1857. El ha studi-giau a Friburg el collegi da s. Mihèl 1928/29.¹¹⁹ Naschius 1805, fegl da Martin Capaul e Maria n. Casaulta. Ordinaus 1830. Cun Numnasontga 1833 surpren el la curazia da Morissen. Promotur dalla scola e confundatur d'in fondo da scola da vischnaunca. Fautur era dalla casa da scola baghiada 1856. Morts ils 16 da schaner 1857 e satraus en baselgia avon igl altar da s. Onna. El vevi la moda da dir: «Certa glied ei cretta, sch'ins lai far ella tgei ch'ella vul».¹²⁰ Sur G.B. Capaul da pli tard ha scret en sia cro-

¹¹⁵ AeC mappa 145, ugaus da Morissen, Hans Gieri ed Albert Collenberg agl ordinariat ils 7 d'avrel 1817

¹¹⁶ P. Baseli Berther, o.c. pg. 54

¹¹⁷ AeC mappa 145, Ugaus parvenda Morissen agl ordinariat Cuera ils 18 da matg 1817

¹¹⁸ P. Baseli Berther o.c. pg. 55

^{118a} «Sco farrer proviser a surviu cheu il pader soing Franz Salesi strusch in onn 1832», ina notizia da sur Gion B. Capaul denter la gliesta dils spirituals a Morissen. ApM B 3 b 3

¹¹⁹ F. Maissen, Bündner Studenten in Freiburg, en *Freiburger Geschichtsblätter*, Bd. 48, 1957/58, pg. 121

¹²⁰ L. Solèr, Flurs... o.c. pg. 35. ApM, Liber Defunctorum tiels 19 da schaner 1857

nica, che sur Tumasch hagi suenter sia mort schau anavos 10 000.— francs deivet.¹²¹

Duront la vacatura 1857 ha in pader caputschin. Filip a Novarra da Cività Nova, 1856/57 a Casti, provediu la curazia.¹²²

11. *Flurin Anton Solèr*, da Vrin, 1857–1861. Els cudischs parochials ha el inscret per l'emprema ga ils 5 da december 1857. Naschius 1829, ordinaus 1857. Naven da Morissen eis el serendus 1861 a Falera tochen 1867, lu a Rueras da 1867–73 plevon a Vignogn 1873–95, caplon a Sedrun 1895–1901 e morts ils 7 da december 1901. El ei morts el spital dalla S. Crusch a Cuera.¹²³ Dad el scriva pli tard siu successur G.B. Capaul, ch'el vessi bein fatg siu pusseivel per remediar (il mal) mo el eri «memia levs»¹²⁴ Plinavon di sur Capaul: «Sur Flurin Solèr ei ius naven, perquei che la casa-parvenda smanatschava da dar giu en muschnas».¹²⁵ Quei san ins crer ni schar star!

12. *Gion Bistgaun Capaul*, da Lumbrein, 1861–1870. El ei staus in um d'ina veta ed activitad externa, sco era d'ina pietusadad interna tut extraordinaria. Naschius ils 19 da schaner 1806, feagl da Gion Otto Capaul e da Mariuschla n. Collenberg. Fatg a casa il pur tochen 20 onns. Siu bab veva surviu 15 onns ella guardia papala Svizra. Il feagl ei ius tier la guardia dil retg da Frontscha, Carli X. Quel ei vegnius sfurzaus d'abdicar il fenadur 1830 dalla revoluziun. En quels cumbats ei nies Gion Bistgaun staus cumplicaus en grond prighel da veta. Recurrend tier Nossadunna dallas Dolurs ha el empermess da baghiar en siu vitg ina caplutta da Nossadunna digl Agid. Ils regiments Svizzers ein vegni relaschai e Capaul ei turnaus a casa, ha fatg il pur ed ha era empriu da fravi, luvrond aschia zacons onns. Ei tergeva el tiel sacerdozi. Cun 33 onns 1839, ei Capaul ius tier il pader sogn, Franz Salesi Brunner o Schluein, en sia scola latina ed empriu teologia tut alla svelta ed en strusch dus onns, da Numnasontga 1840 eis el vegnius ordinaus digl uestg auxiliar Prünster da Feldkirch/S. Pieder. Messa nuviala el casti da Schluein. Suenter aunc cuntinuau ses studis ella

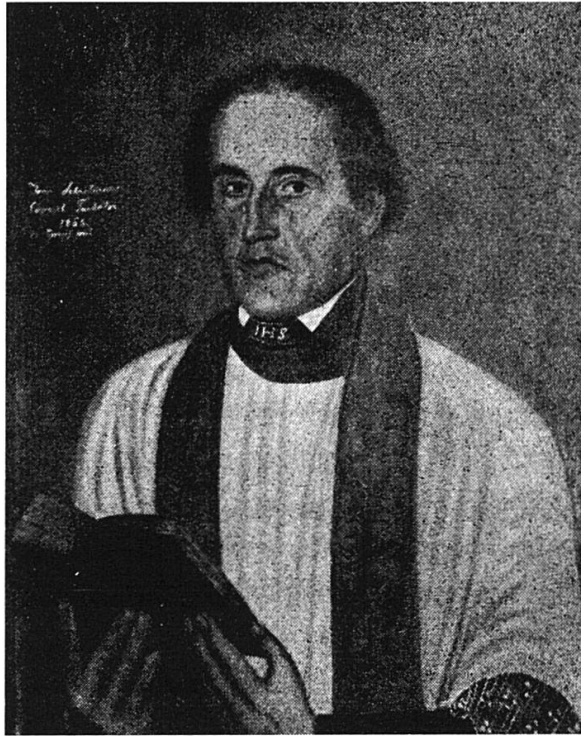
¹²¹ ApM B 3 b 3, brev da G. B. Capaul a «Illustrissims Superiurs» dils 12 da matg 1869

¹²² ApM, cudischs da baselgia, battens e mortoris. Christoph Willi, Die Kapuziner-Mission in romanisch Graubünden, 1960, pg. 189

¹²³ Folia Officiosa dioecesis Curiensis, 1901 pg. 92. Simonet o.c. pg. 210 cun avis sin Gassetta Romontscha 1901, n. 51

¹²⁴ ApM B 3 b 3, G. B. Capaul a «Illustrissims Superiurs» ils 12 da matg 1869

¹²⁵ ApM C 1, Liber Parochialis pg. 1

Sur Gion Bistgaun Capaul

scola da P. Brunner. Ensemen cun sur Felici Job da Schluain eis el staus zacons onns a Strassburg. Leu han els dirigiù la baselgia da peleginadi da s. Ottilia sul marcau. Cheu han els era giu da baghiar da bia, 1845 eis el returnaus ella patria a Lumbrein, cun debia experientscha, era el baghiar. Cheu ha el schau baghiar sin siu cuost e cun collectas ch'el sez veva rimnau en Frontscha, adimplend sia empermischun, la caplutta el curtin davos sia casa paterna. Collectond per sia caplutta eis el restaus tochen 1848 a Lyon en lavur pastorala. Lu eis el returnaus a Lumbrein e finiu sia caplutta 1849. El fuss ussa bugen emigraus cul pader sogn ella America sco missionari. Denton ha igl uestg duvrau el per Pasqual-Realta-Farschnò da 1848–54. Naven da Numnasontga 1854 tochen 1861 eis el plevon a Surcuolm. Cheu ha el baghiau la hodierna baselgia, consecrada 1858. Lu eis el serendius sur S. Carli neu a Morissen. Cheu ha el introduciu la devoziun dallas curont'uras, augmentau il fondo da scola e pastorau exemplaricamein. La lavur gronda ei stada la construcziun dalla nova Baselgia 1867/68. La notg dils 3/4 da fenadur 1870 ei quei exemplaric spiritual morts dalla daguota. Satraus en baselgia¹²⁶

¹²⁶ Tenor L. Solèr, Flurs. . . . o.c. pg. 37–53

Gion Rud. Caduff (1898–1964) ha scret en sia cronica denter auter: «Tenor cudisch da capitals pg. 341 ha sur Gion Bistgaun Capaul 1859, lu plevon a Surcuolm schenghiau in marenghin alla baselgia da s. Giachen a Morissen cun la cundiziun ch'ils vischins mantegnien sidretg la crusch si Curoms».¹²⁷ Denton ha sur Bistgaun era anflau resistenza tier ses parochiants a Morissen. El sesenteva buca adina capius, gie perfin persequitaus. Cheu ina notizia scretta da siu agen maun: «Sur Gion Bistgaun Capaul da Lumbrein, quel ei la cuolpa ch'ils da Morissen han fatg giu lur baselgia veglia e baghiau ina nova e fatg si in deivet grond. Cun quei eis el lu era vegnius «hassigliaus e sprezzaus e persequitaus» sco ins ha maniau ch'el meretti. Mo il sacrifici grond ha el aunc adina stuiu far. Quel ha cun dil siu ni cun collectar fatg il pli bia da tuts ils spirituals per Morissen, aber gliez han ei lu era pagau el sco s'auda. Quella pagaglia dil mund ei la pli segira enzenna che la caussa fatga seigi endretg avon Diu. O, mo sch'igl ei endretg avon Diu! Tgei emporta ei ch'il giavel et ils ses seigien vilai e furius sil spiritual che ha promoviu la baselgia nova.»¹²⁸ En ina nota da sias collectas per la baselgia scriva el: «Ei glei vegniu fatg il complott quest unviern da far il pusseivel per scatschar mei . . .»¹²⁹ Igl ei tipic per sur Capaul, quei ch'el scriva sur da sesez: « . . . Finalmein ha la divina providentscha mess cheu lur (!) minim survient, endislaus da purtar il giuv da giuven ensi, in che ei buca sesnuius per schar schular las balas sper il tgau vi, sunder fatg frunt agl inimitg generusamein, cudischius da dar cun il marti grond, schegie era enqual gadas empau uiersch e maltschec, sche ha sia lavur tuttina battiu e tschessentau il mal e dau ina buna entschatta al bien, a buns endrezs . . .»¹³⁰

13. *Gion Antoni Bisquolm*, da Brinzeuls, 1872–1896. El ei naschius 1826, fegl da Gion Benedetg Bisquolm. 1850/51 frequenta el la scola reala en claustra da Mustèr e 1851–55 il gimnasi. Ordinaus ils 21 d'uost 1859, caplon a Näfels 1860, proviser a Churwalden 1863–1872 e suenter a Morissen entochen sia mort, ils 23 d'october 1896 e satraus avon la porta-ba-

¹²⁷ ApM C 58, mappa Gion Rudolf Caduff, buca paginau e senza datum da quella inscripziun.

¹²⁸ ApM B 3 b 3, ina notizia da sur G.B. Capaul, senza datum, cun ina gliesta dils spirituals da Morissen, denton cun enzacons sbagls, Citau en quest liug tenor la scripziun dad oz.

¹²⁹ ApM Acts B 4, cun ina nota dallas collectas da sur Capaul, senza datum.

¹³⁰ ApM B 3 b 3, brev da sur G.B. Capaul a «Illustrissims Superiurs» dils 12 da matg 1869.

selgia.¹³¹ Duront siu temps han ins discussiunau repetidamein la dismembraziun ed era la dismessa dallas processions comunablas en Lumnezia. Sur Bisquolm ei staus in pietus e fervent spiritual.

14. *Michael Alig*, da Sursaissa, da 1897–1902. Naschius 1872 a Cuort Sursaissa fegl da Johann Peter Alig e M. Veronica Alig, studigiau da 1886–93 al collegi da Sviz, teologia a S. Leci, Cuera 1893–97, ordinaus 1896, suenter Morissen eis el staus a Lags sco plevon tochen sia resignaziun ord motivs da sanadad ils 20 da schaner 1930. El ei staus caplon campester e 1911 ha el surpriu la direenziun digl institut da Schluein. 1917 vegn el designaus vicari episcopal dil capetel dalla Foppa e 1925 canoni extraresidenzial. Morts ils 10 da mars 1930 el spital a Glion e satraus a Sursaisa.¹³²

15. *Flurin Camathias*, da Lags, 1902–1907. Naschius ils 6 da schaner 1876 a Lags, ordinaus a Cuera ils 21 da fenadur 1901. Plevon a Ruschein da 1907–1925. Suenter eis el staus catechet a Glion e spiritual dil spital. Morts ils 27 da fenadur 1936 el spital da s. Onna a Lucerna. Satraus a Lags. El vegn ludaus sco pietus e preziau spiritual.¹³³

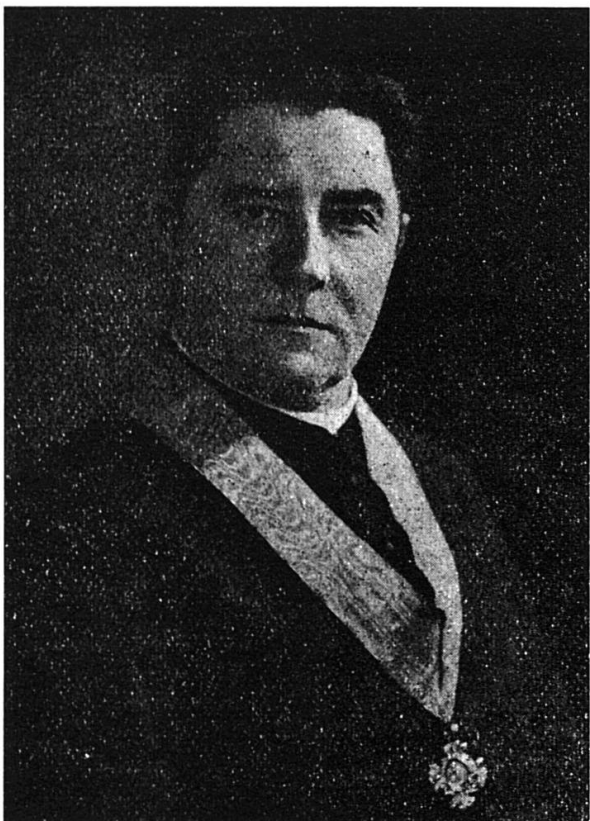
16. *Gion Tumasch Derungs*, da Vignogn, 1907–1922. Naschius ils 13 da schaner 1856, ordinaus a S. Pieder (Feldkirch) ils 17 d'uost 1879. El ei staus professor el collegi da Sviz 1880–1883, lu plevon a Sursaissa 1883–93 e plevon a Razen 1893–1907. Lu ha el pastorau la pintga pleiv al pei dil Mundaun entochen sia mort ils 21 da december 1922. El ei vegnius designaus vicari episcopal 1908 e canoni extraresidenzial 1914. Decan dil capetel Sursilvan 1922. Satraus a Vignogn. El era in um da grondas qualitats spirtalas. Era ha el fatg beinenqual poesia per romontsch e per tudestg.¹³⁴

¹³¹ BM 1971 pg. 179. Folia Officiosa o.c. 1896 pg. 112 e Simonet o.c. cun avis sin Bündner Tagblatt 1896 n. 254

¹³² Toni Abele, Obersaxer Bürger geistlichen Standes, en JHGG 98, 1968, pg. 11

¹³³ Folia Officiosa o.c. 1936, pg. 112

¹³⁴ Folia Officiosa o.c. 1923, pg. 60. – In necrolog da sur Derungs, cun ina elecziun da sias poesias ei en Ischi 22, 1930, pg. 213–227

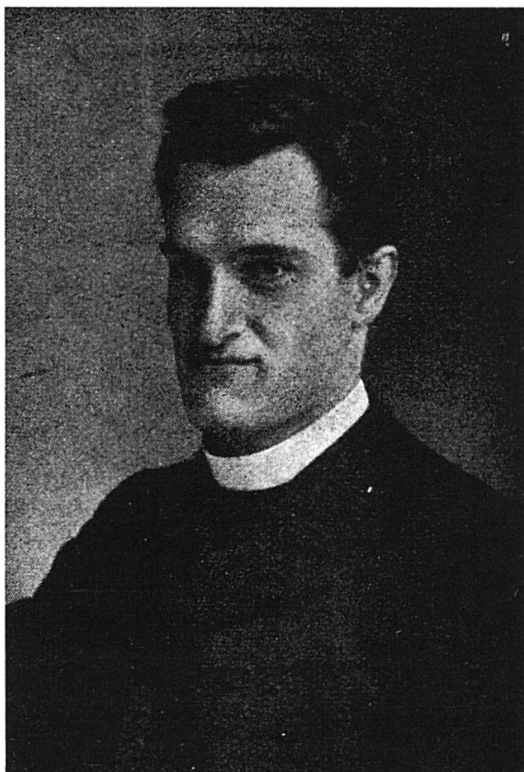

Gion Tumasch Derungs

17. *Leonard Solèr*, da Lumbrein, 1923–1936. Naschius a Lumbrein ils 25 da zercladur 1870, feagl da Martin Antoni Solèr e M. Ursula n. Nuth, student a Mustèr ed a Sviz, teologia a Cuera, ordinaus 1898, plevon a Vrin 1899–1903. Lu spiritual dils curants ad Arosa e vicari a Vevey VD, 1905–1920 plevon a Rabiun, 1920–1923 beneficiat a Nossadunna dalla Glisch e lu a Morissen tochen 1936 e lu spiritual el spital a Glion. El ei era staus decan dil capitel grond. Morts ils 15 da matg 1944 e satraus a Lumbrein. Sur Solèr ha era publicau pliras scartiras cultural-historicas ed ina historia ecclesiastica per las scolas.¹³⁵ El ei staus in spiritual fervent e pietus. A Morissen eis el era sepassaus en per fatgs e beinstar da cuminetel, mo ha buca adina anflau capientscha e schizun provocau malaveglia.¹³⁶

¹³⁵ Schematismus Dioecesanus Curiensis 1955, pg. 41. Folia Officiosa o.c. 1944, pg. 56. L. Solèr, Flurs. . . . o.c. pg. 69–71

¹³⁶ AcM C 1, 4, Protocol da vischnaunca 1867–1950, pg. 142 s.e. 152

Leonard Solèr

18. *Placi Huonder*, da Tujetsch, 1937–1944. Naschius ils 4 d'avrel 1910 a Sedrun, oriunds da Mustèr. Ordinaus ils 4 da fenadur 1937, da 1944–1961 plevon a Sursaissa e lu a Sumvitg e dacuort spiritual egl asil s. Martin a Trun.

19. *Carli Casutt*, da Falera, 1944–1952. Naschius a Falera ils 27 da schaner 1917, ordinaus a Cuera ils 4 da fenadur 1943, plevon a Vaz 1952–70 e suenter a Ruschein.

20. *Gion Rest Cadruvi*, 1953–1967, da Ruschein. Naschius a Surrein ils 13 da november 1921, ordinaus ils 4 da fenadur 1948, vicari en plirs loghens e plevon a Savognin da 1967–74, ad Alvagni 1974–78 e suenter ad Alvaschein.

VII. *Cultus religiosus*

1. *Sontga dumengia – di dil Segner*

Co veseva la dumengia ora en nos vitgs, mo aunc avon c. tschunconta onns? In fideivel maletg dil di dil Segner ei la «agenda» da sur canoni Tumasch Derungs, scretta probabel alla entschatta da sia activitad a Morissen (1907–1922). Ella suonda cheu en sia fuorma originala:

«Las 8 uras vegn tuccau l'emprema e d'uffeci pign da Nossadunna cun rusari da letezia ordavon. Las 9 tucca l'autra: Il pievel recitescha il rusari da tristezia. Las 9.25 tucca ei d'ensemien. Las 9.30 asperges, messa cantada – priedi cun 3–5 paternos – suenter messa aunghel da Diu. Las 12.30 ni las 13 ei viaspras. Suenter las viaspras reciteschan ils cantadurs e las cantaduras per ordinari las viaspras da Nossadunna u il complet. Quei croda cura ch'igl ei suenter viaspras ductrina ni ina processiu. Las 5, la stad, auters temps pli tard, rusari.»¹³⁷ Vid il rusari vegneva per ordinari aunc empuniu ina ualti varionta successiu da diversas oraziuns. Duront il temps d'unviern fageva il plevon ni caplon da viaspras ductrina pil pievel.¹³⁸ La damaun marvegl, denter las 5 e las 8 vesevan ins a mond e vegnend singuls ni trops, ch'eran stai «tiel prer» vul dir a prender penetienzia ed a sepervergiar. La s. Communiun vegneva repartida ordeifer la s. messa, duront quei temps mintga mes'ura. Quella practica ei svanida bein spert suenter il 2. concil Vatican. – La dumengia d'avon 50 onns era enzugliada en ina atmosfera da sollemnidad e pietad. En tutta admirabla sacrificontadad pils numerus survetschs divins: Ins veva ruaus per tgierp ed olma. Sontga dumengia – di dil Segner!

2. *Devoziuns*

Las curont'uras. Quella devoziun ha a Morissen siu origin dalla iniziativa da sur Gion Bistgaun Capaul. Da Buania 1863 ha la radunonza da vischnaunca/pleiv concludiu da far quella devoziun ils treis emprems dis da fevrer, «per rugar Diu, ch'el schurmegi quest pauper vischinadi da sventi-

¹³⁷ ApM C 9, Agenda seu Directorium Morissense, pg. 1 s.

¹³⁸ l.c. pg. 5

ras, da barschaments e preservi il salvaveni muvel da malsognas, sco malnér, dil lom, ni zupina ed autras, mo oravontut per urbir da Diu quella grazias spiritualas che nus vein il pli da basegns . . .»¹³⁹ Alla damonda da sur Capaul ha la canzlia episcopala rispundiu ils 15 da schaner: «Monsignur uestg ha favoriu la damonda da quei car pievel cun autorisar tras las presentas la devoziun dallas curont'uras, da far en lur baselgia ils emprems treis dis de fevrer, essend perschadius ch'ils da Morissen, seneziond da quella cun vera fervur vegnan a trer sur da sesez en abuldonza las benedicziuns dil tschiel . . .»¹⁴⁰ «Quels dis», scriva sur Capaul, «Han ins demussau gronda premura ed igl ei vegniu fatg bia bien».¹⁴¹ La devoziun ei vegnida observada tochen avon in diember onns cun gronda sollemnidad, duront treis dis, cun gronda participaziun als sogns Sacraments, exposiziun dil Sontgissim, uras d'adoraziun, duas tochen treis messas mintgadi e sut l'assistenza dils spirituals dil contuorn.¹⁴²

Via dalla crusch. Sut la pastoraziun da sur Gion Barclamiu Vieli (1800–1817) e «muort las supplicas dil pievel da Morissen», ha igl uestg Carli Rudolf Buol concediu dad ereger la via dalla crusch «culla condiiziun ch'ils ulteriurs survetschs divins ed il priedi vegnien cheutras buca alla cuorta.» Igl uestg ha delegau il pader Tomaso da Bergamo.¹⁴³ plevon a Cumbel, da benedir las staziuns. Quei ei daventau ils 3 d'uost 1806. Da leu naven vegneva la devoziun dalla via dalla crusch fatg mintgamai mintga tiarza dumengia da mintga meins.¹⁴⁴

Novenas. El decuors digl onn vegneva ei fatg treis novenas: La novena dalla Immaculata, dils 29 da november tochen ils 7 da december; la novena da s. Giusep, dils 10–18 da mars e quella dil s. Spert, nov dis avon tschuncheismas, e quei mintgamai la sera da rusari.¹⁴⁵ La novena dalla Immaculata vegneva fatga cun exposiziun dil Sontgissim e quei, sco ei secloma ella brev dalla concessiun episcopala digl onn 1866, «En honor dalla Immaculata Conzepziun e per contonscher l'assistenza da Diu en nos turbelai temps»¹⁴⁶ Pertenent la *ductrina*, *priedi* e la *oraziun Leonina* ha

¹³⁹ ApM C 1 Liber parochialis, ina cronica da sur G. B. Capaul, pg. 2, 8 s.

¹⁴⁰ ApM B 2 b 2, cancelier Appert a G. B. Capaul ils 15 da schaner 1863

¹⁴¹ ApM C 1 Liber parochialis, pg. 9

¹⁴² ApM C 9 Agenda . . . pg. 5

¹⁴³ P. Tomaso da Bergamo, viceprefect, plev. a Cumbel da 1787–1811 e morts cheu cun 75 onns, tuccaus dalla daguota sin scantschala duront il priedi. Christoph Willi, Die Kapuziner-Mission. . . pg. 30 e 236

¹⁴⁴ ApM A 20, brev digl uestg C. Rud. Buol dils 24 da zercl. 1806

¹⁴⁵ ApM C 9, pg. 5

¹⁴⁶ ApM B 2, ordinariat a sur G. B. Capaul ils 28 da nov. 1866

igl uestg Franz Constantin Rampa (1879–1888) tarmess silla cureisma 1884 in messadi. La ductrina hagi da suonar ils fastitgs dil catechissem Tridentin (Catechissem Roman). Il priedi dueigi buca cuzzar pli ch'ina mesa ura. Tras decret da papa Leo XIII dils 6 da schaner 1884 vegni ordinau dad urar treis salidas e l'oraziun «O Diu, nies refugi . . .» alla fin da scadina s. messa buca cantada.¹⁴⁷ Il *rodel dils morts* vegneva prelegius treis ga ad onn, da Numnasontga/Di dallas olmas, il fevrer e da s. Onna.¹⁴⁸ – Ei secapescha ch'ei vegneva, sco en ils auters loghens, urau mintga sera, stad ed unviern il *rusari*, cun silmeins tschun cuors.

3. Processiuns

Aunc avon in bien miez tschentaner vegnevan las suandontas processions fatgas ella pleivetta da Morissen: 1. Cargau ad alp tochen la discargada, mintga dumengia, avon ni suenter messa, procession cul Sontgissim entuorn baselgia. «Sin il crap avon carner vegn dau la benedicziun». 2. Mintga secunda dumengia da mintga meins procession dalla confraternitad dil SS. Num. 3. Duront ils treis meins da stad, mintga meins ina dumengia suenter miezdi procession e viaspras si S. Carli. Ex voto. Enstagl questas treis processions ha igl ordinariat episcopal concediu da far las viaspras en baselgia parochiala cun exposiziun dil Sontgissim e «cun resp. oraziuns liturgicas». – 4. Ulteriuras processions: Dumengia dil SS. Num, Nossadunna da Candeilas, Dumengia da Palmas, Venderdis Sogn, S. Marc, Anflada dalla s. Crusch (ils 3 da matg) ils treis dis dallas Rogaziuns, Anzeinza, Sontgilcrest, octava da Sontgilcrest, firau las auras s. Gion e Paul (26 da zercl.) procession a S. Carli, Visitaziun da Maria (2 da fen.) procession a Pleiv, S. Onna, S. Roc (16 d'uost) e s. Carli (4 da nov.) a S. Carli.¹⁴⁹

Entochen igl onn 1902 fagevan quasi tuttas pleivs dalla Lumnezia comunablamein quater ga ad onn processions. Da s. Marc serimnavan tuttas pleivs Lumnezianas deno Val e Vrin, a Degen. Igl empren di dallas Rogaziuns vegnevan tuttas pleivs deno Val, ensemen ora S. Murezi, tiel patrun dalla vallada. Il tierz di dallas Rogaziuns mavan tuttas pleivs, deno Cumbel e Val, a Vignogn. Per il di dalla Visitaziun da Maria (2 da fen.) proces-

¹⁴⁷ ApM A B 1 b, in stampat dils 27 da schaner 1884

¹⁴⁸ ApM C 9, pg. 5

¹⁴⁹ ApM C 9, pg. 4 ss

siunavan tuttas pleivs, deno Cumbel e Val «cun stedia participaziun» a Vrin.¹⁵⁰

Entuorn 1878 han ins empruau da midar quei uorden e simplificar las processions pervia dils disuordens: buidas, fieras, sescagnems e sedadas. L'emprova ha denton anflau ferma opposiziun ed ins ha suenter dus onns stuiu turnar anavos tiel vegl.¹⁵¹

Igl onn 1902 ha igl uestg Gion Fidel Battaglia, «en consideraziun dils abus e sin lamentaschuns» ordinau che mintga pleiv hagi da far sia procession sin siu intschess. Morissen veva dad ir ils 2. da fenadur a Pleiv enstagl a Vrin.¹⁵²

4. Confraternitads

Treis confraternitads ein avunda per ina pintga pleiv.

La confraternitad dil SS. Num. Quella pietusa associaziun ei vegnida fundada ils 12 d'uost 1810 sut curat Gion Barclamiu Vieli, e quei, sco ei secloma egl instrument d'erecziun: «sin giavisch dils fideivels da Morissen e per augmentaziun e pietad dils fideivels». Il nunzi papal veva dau la concessiun per l'erecziun ed igl uestg Carli Rudolf Buol l'approbaziun. Monsignor da Cuera veva delegau igl avat da Mustér, Anselm Huonder, per la solemna erecziun. La festividat ha giu liug il sura datum en preschientscha dils dus paders da Mustér, Ildefons Decurtins ed Ursizin Genelin e da plirs spirituals dil contuorn. Ils registers dils frars e dallas soras dalla confraternitad, naven da 1811 tochen 1863, ein aunc avon maun.¹⁵³

La confraternitad dil s. Rusari ha sur canoni Gion Tumasch Derungs instradau. Ils 9 da fevrer veva il magister general pader Lud. Theissling concediu d'ereger la confraternitad a Morissen ed igl uestg Georgius Schmid veva dau l'approbaziun. Igl 1 da matg 1917 ei la confraternitad vegnida inaugurada cun ina digna festividat en baselgia, en preschientscha da pader Urban da Cumbel e dil plevon da Pleiv, sur Murezi Derungs. Il cudisch dalla confraternitad cuntegn ils nums dils recepi, umens e femnas,

¹⁵⁰ ApM C 58, mappa Gion Rud. Caduff, pg. 36–38

¹⁵¹ Surlunder vegn reservau ina lavur speciala.

¹⁵² ApM B 2, 1902 fiasta da Pastgas, ordinaziun da uestg Battaglia

¹⁵³ ApM C 27, Liber Confraternitatis SS. Nominis Jesu, pg. 1 s.

entochen 1958.¹⁵⁴ Igl altar grond ei altar privilegiau dalla confraternitad e la fiasta titulara ei l'emprema d'october.¹⁵⁵

¹⁵⁴ l.c., buca paginau, sut il datum 1. da matg 1917

¹⁵⁵ ApM C 9, pg. 40 e ApM B 8 b, 1917, il document dalla erecziun dalla confraternitad digl 1. da matg 1917

La confraternitad dil s. Scapulier ha sur Leonard Solèr eregiu 1924. Per la dumengia Alva da quei onn ha el recepiu 43 persunas e dus onns pli tard puspei 11. Las gliestas dils recepi tonschen tochen 1942.¹⁵⁶

5. Uniuns

Ei vegn era il temps dallas uniuns. Sur Tumasch Derungs ha introduciu ils 26 da schaner 1919 *l'uniun dalla s. Famiglia da Nazaret*. Fiasta titulara ei la davosa dumengia da schaner, cun ina festività, priedi e renovaenziun dalla dedicaziun dallas famiglias alla s. Famiglia.¹⁵⁷ *L'uniun dalla s. Affonza* fundada da papa Leo XIII, ha sur L. Solèr introduciu a Morissen 1924. Gliestas da commembers cun contribuziuns existan tochen 1944.¹⁵⁸ Dus onns pli tard, 1926 vegn *l'uniun da s. Leci*, per susteniment da students da teologia, cun ina unfrenda annuala en baselgia per la fiasta da s. Leci. Igl onn 1934 per exempel ein sis students da teologia Lumnezians vegni susteni cun ensemen 700.— francs.¹⁵⁹ Ils 5 da mars 1933 eregia sur Solèr *l'uniun da mummas*, agreada alla arciconfraternitad da mummas a Regensburg. Fiasta titulara ei la Immacolata.¹⁶⁰ Nossa secziun locala viva e flurescha aunc oz. In onn pli tard, 1934, ils 15 d'avrel, ei ina secziun dalla «*Ligia catolica da dunnauns e mattauns dil Grischun*» seformada a Morissen. Ton l'uniun da mummas, sco era *l'uniun da giuvnas* ein «passadas tier in corpore».¹⁶¹ Quella uniun da giuvnas sto esser fetg veglia. Siu datum da naschientscha ei buca da puder tier. Il medem vala per la *cumpagnia da mats*. 1943 introducescha sur Placi Huonder aunc la *congregaziun mariana da giuvnas*: «Dent suatientscha», aschia scriva el, «ad enzacontas giuvnas da Morissen hai jeu cun approbaziun episcopala e cun il necessari document da Roma e perschadius dalla valetta eregiu la congregaziun sut il tetel dalla Assumziun da Maria e sut il patrocini da s. Nesa . . . Il firau dalla Naschientscha da Maria ein diesch giuvnas entradas cun tschaffen e legherment. Suenter viaspras ha sur Baselgia (a Cumbel) fatg il priedi.» Denter la obligaziun dalla congregaziun ha sur Huonder notificau: «Dar breigia da buca schar ir giu il bi usit dad urar igl uffeci da Nossadun-

¹⁵⁶ ApM C 28, Dumengia Alva 1924

¹⁵⁷ ApM C 9, pg. 40

¹⁵⁸ ApM B 8 c, 1924

¹⁵⁹ ApM B 8 d, 1926

¹⁶⁰ ApM C 28, protocol dils 5 da matg 1933

¹⁶¹ ApM B 8 c, 1934

na la dumengia avon messa.»¹⁶² – Buca meins che otg uniuns da character ecclesiastic en in pign vitget! – Nov uniuns cun igl *apostolat*, che jeu vess prest emblidau. El ei introducius 1952. Per quei onn schai in register avon maun sut il tetel: «Apostolat dalla pleiv da Morissen», cun ina gliesta dils commembers, 50 umens e 72 femnas.¹⁶³

6. *Firau sogn*

Sco en auters loghens, vegneva era en nossa pleiv celebrau in grond diember da firaus, firaus voluntaris ni da devoziun. Aunc per l'entschatta da nies tschentaner ha sur Tumasch Derungs registrau ils suandonts firaus: 1. Buania, 2. ils treis dis dallas curont'uras, 3. s. Giusep, 4. Annunziaziun da Maria, 5. s. Marc firau da devoziun, 6. s. Giachen e Flep, 7. gia il tierz di suenter, ils 3 da matg, anflada dalla s. Crusch firau da devoziun, 8. s. Gion Battesta e 9. s. Pieder e Paul, 10. ils 2 da fen. Visitaziun da Maria firau da devoziun, cun processiuin a Pleiv dapli 1902 ed avon a Vrin. La processiuin cantava da retuorn las viaspras, 11. S. Onna, 12. s. Roc, ils 16 d'uost firau da devoziun, 13. Naschientscha da Maria firau voluntari, 14. s. Carli firau da devoziun. 15. s. Leci firau voluntari, 16. Immacolata ils 8 da dec. 17. s. Gion apiestel ils 27 da dec. e 18. s. Silvester, firau da devoziun.¹⁶⁴ La radunonza da calonda-mars 1912 ha concludiu da tener il firau dils 3 da matg mo pli avon miezdi.¹⁶⁵ Il firau s. Gion evangelist ei curdaus tras conclus da vischnaunca 1939.¹⁶⁶ Il firau s. Gion stad denton ei en ina votaziun da 1949 aunc vegnius salvaus cun 13 encunter 12 vuschs.¹⁶⁷

7. *Pelegrinadis*

A caschun dil barschament dil vitg digl onn 1700 han ins empermess da pelegrinar en processiuin tier Nossadunna da la Glisch a Trun. Il text dalla tabla votiva secloma: «Igl entir vischinadi da Morissen dat perdetga, qualmein igl onn 1700, ils 17 da december, compigliaus en in grond bar-

¹⁶² ApM C 27, protocol dils 31 da mars 1943 e ApM B 8 g, 1952

¹⁶³ ApM B 8 g, 1952

¹⁶⁴ ApM C 9, pg. 16. Sur dils numerus firaus mira era BM 1966 pg. 309 ss.

¹⁶⁵ AcM C 1,4, Protocol da vischnaunca 1867–1954, pg. 93

¹⁶⁶ AcM C 1,4, pg. 203

¹⁶⁷ AcM C 1,4, pg. 275

schament – da barschar giu tut lur vitg, ussa empermettan da far proces-
siun tier Maria dalla Glisch a Trun e miraculusamein ei quel stizzaus.»¹⁶⁸

Il temps baroc prefereva pelegrinadis, era en loghens lontans, sco a
Roma, Jerusalem, a Campostella ed a Varallo.¹⁶⁹ Nos acts avon maun
plaidan buca bia surlunder, sulettamein da dus pelegrins a Varallo digl
onn 1614. Els giavischan dil cancelier dalla vallada ni scarvon Lumnezian
Hercules de Mont in attestat ni pass per lur viadi. Aschia sa il register dils
pelegrins a Varallo: Cristian Caviezel da Trun, P. Carli Decurtins e sur
Giachen Bearth¹⁷⁰ e sur canoni Mattias Sgier¹⁷¹ vegnir amplificaus cun
dus auters num: Simon Jöri e Tieni de Joch «honestia pietusa gliedud ord
la Lumnezia».¹⁷²

8. Reliquias

Il temps dil grond risvegl, dil baroc, veva ina speciala predilecziun per
reliquias dils sogns. Mintga pleiv era loscha da posseder biaras da quellas,
d'exponer e da purtar entuorn ellas en solemna processiu. – Igl onn
1863, ils 3 da fen. ha igl uestg Duri de Mont consecrau igl altar da s. Brida
e serau en reliquias da s. Fortunat, Felici, Saturnin ed Aurelia.¹⁷³ – Sur
Anton Arpagaus¹⁷⁴ veva survegniu 1712 da Roma sco schenghetg ina reli-
quia d'in bratsch da s. Vintschegn, che sto esser arrivada a Morissen, es-
send che la autentica sesanfla leu.¹⁷⁵ In prelat Henricus de la Vega attesta
ils 22 d'avrel 1730 da haver dau particlas dalla ossa da s. Onna, la mumma
da Nossadunna.¹⁷⁶ Ed ils 15 da matg dil medem onn conferma il medem
da haver dau parts «dil sogn vestgiu da Nossadunna en ina scatla d'argien
da fuorma ovala ornada da dus cristalls per exponer alla veneraziun dils
fideivels.»¹⁷⁷ – La particla dalla s. Crusch che vegn venerada aunc oz ei
vegnida dada ils 25 da matg 1732 ad in cert Lorenz Mayer. Ella ei vegnida

¹⁶⁸ Text citau tenor ApM C 58, pg. 11

¹⁶⁹ Surlunder mira: Iso Müller, en BM 1956, pg. 15–27, 33–49; BM 1957, pg. 24–31

¹⁷⁰ BM 1956, pg. 42

¹⁷¹ BM 1970, pg. 229

¹⁷² ApM A 4, ils 6 da zercladur 1614

¹⁷³ ApM A 9, dils 3 da fenadur 1683

¹⁷⁴ Sur Anton Arpagaus da Cumbel, protonotar apostolic, naschius c. 1660, da
1690–1707 a Degen. Simonet pg. 66

¹⁷⁵ ApM A 13

¹⁷⁶ ApM A 14, autentica dils 22 d'avrel 1730

¹⁷⁷ ApM A 15, autentica dils 15 da matg 1730

prida dil lenn dalla s. Crusch da Niessegner che sesanfla ella baselgia dalla s. Crusch a Jerusalem. Quella particla sappi vegnir collocada ed exponida en scadina baselgia per la veneraziun dils fideivels.¹⁷⁸ Co ella ha anflau la via a Morissen ei buca d'eruir. Ina autra autentica d'ina particla dalla s. Crusch datescha dils 6 da fenadur 1892.¹⁷⁹ Tenor notizia da sur Solèr sesanflan ellas scaffas digl altar grond reliquias da s. Mansuet e da s. Valentin, marters. Quellas eran, tenor l'autentica dils 22 da settember 1732, vengnidas pridas ord il santeri da s. Callist a Roma e surdadas ad in cert signur Gion Gieri Henni.¹⁸⁰ – Secapescha che ei stueva era neu ina reliquia da s. Brida. La autentica dallas particlas dalla «ossa da s. Brida», vieua, ei tschentada ora a Ravenna ils 10 da zercl. 1739.¹⁸¹ Ei settracta pia buca da s. Brida purschala che vegn venerada igl 1. da fevrer. – Plinavon ei la baselgia da s. Giachen e Flep vengnida en possess d'ina reliquia da s. Filip Neri che sur Francesc Caduff veva survegniu a Roma ils 29 da mars 1743.¹⁸² Perfin ina reliquia dil vel da Nossadonna en ina scatletta argentada, han ins acquistau sco il certificat dils 11. da fenadur conferma.¹⁸³ Secapescha astgan s. Giohen e s. Onna buca muncar¹⁸⁴ sco era s. Giachen.¹⁸⁵

9. *Perduns*

Sur Gion Bistgaun Capaul ha anflau 1863 egl altar da s. Brida ina pergameina ch'el ha copiau e che tradescha ch'igl uestg de Mont hagi a caschun dalla consecraziun da quei altar 1683 concediu (tras il papa) in perdun dad in onn per quei di ed in tal da 40 dis sil di digl anniversari dalla consecraziun als singuls fideivels che visetien questa baselgia.¹⁸⁶ – Papa Clemens XII ha concediu in perdun cumplein als fideivels che visetan la baselgia il di da s. Giachen. Il perdun, concedius 1733 per 7 onns ei vengnius prolungius da Benedetg XIV, 1741 per puspei 7 onns. Sco cundiziun per gudignar il perdun era ei denter auter destinau dad urar pils gronds basegns da gliez temps, numnadamein per la extirpaziun dallas he-

¹⁷⁸ ApM A 16, autentica dils 25 da matg 1732

¹⁷⁹ ApM A 46, ils 6 da fenadur 1892

¹⁸⁰ ApM A 17, autentica dils 22 da sett. 1732

¹⁸¹ ApM A 20, autentica dils 10 da zercl. 1739

¹⁸² ApM A 23, autentica dils 17 da mars 1743

¹⁸³ ApM A 28, autentica dils 11 da fenadur 1796

¹⁸⁴ ApM A 31, autentica dils 21 da fenadur 1797

¹⁸⁵ ApM A 35, autentica dils 26 da matg 1807

¹⁸⁶ ApM A 9, ils 3 da fenadur 1683

resias e per la unitad dils prencis cristians.¹⁸⁷ Clemens XII ha era concediu 1734 in perdun cumplein per quellas olmas, per las qualas ei vegni celebrau la s. messa sigl altar privilegiau da s. Onna pil di dallas Olmas, da sia octava e mintga mesjamna digl onn. La concessiun valeva per 7 onns ed ei vegnida prolungida 1741.¹⁸⁸ – Benedetg XIV ha concediu in perdun cumplein als fideivels che visetan la baselgia da Morissen il di da s. Brida ed uran leu per la extirpaziun dallas heresias e per l'unitad dils prencis cristians.¹⁸⁹ – Pius VI ha medemamein concediu 1796 per 7 onns in perdun cumplein als fideivels che visetan la baselgia da Morissen per la fiasta da s. Onna.¹⁹⁰

10. Capluttas

S. Carli. La caplutta veglia vegn carteivlamein ad esser vegnida construïda dil temps dalla cunterreforma, suenter il viadi da s. Carli a Mustèr (1581), pli probabel denton pér suenter ils embrugls grischuns, dil temps dalla gronda activitad denter 1640–1700. Avon 1886 duei ella haver possediù in bellezza altaret baroc. El ei vegnius destruius 1886 d'in disturbau da spert. Suenter ha igl altar survegniù ina semplà lavur da scrivari d'in indigen cun ina statua da s. Carli.¹⁹¹ 1940/41 ei la caplutta vegnida baghiada da niev. In pign altaret vegl che sesanflava en carner ei vegnius restauraus ed applicaus per la caplutta. Il maletg da s. Carli ei ina lavur dil pictur Huber da Pfäffikon. Da s. Pieder e s. Paul ils 29 da zercladur 1942 ei il sanctuari vegnius benediù dil plevon sur Huonder. Il zennet udeva alla caplutta da s. Roc ed ei in schenghetg dalla vischnaunca da Vella. Cuosts totals rodund 6 000. – francs.¹⁹²

S. Roc. La platta d'eternit cul maletg da s. Roc da Werner Andermatt, Zug, ei ina donaziun da professor Gieri Giusep Montalta, Zug. Il caplut restaurau ei vegnius benediù ils 29 da zercladur da sur plevon Carli Casutt. Quei ei daventau en uniun cun ina fiastetta.¹⁹³

¹⁸⁷ ApM A 18, brev dils 19 da december 1733 e A 21, dils 11 da matg 1741

¹⁸⁸ ApM A 19, brev dils 17 d'avrel 1734 e A 22, brev dils 29 da matg 1741

¹⁸⁹ ApM A 24, brev dils 12 da zercladur 1743

¹⁹⁰ ApM A 30, 1796

¹⁹¹ ApM C 58, pg. 3 s. Comp. E. Poeschel, Die Kunstdenkmäler Graubündens, tom IV, 1942, pg. 202. Il Glogn 1934, pg. 76s.

¹⁹² ApM C 1, cronica Pl. Huonder, pg. 39

¹⁹³ ApM C 1, cronica C. Casutt, pg. 52s.

11. Creisma

Tochen encunter la fin dil 19avel tschentaner vegneva igl uestg mo mintga 10 tochen 15 onns ella pleiv a cresmar. Tenor ils cudischs parochials da creisma da Pleiv e da Morissen han las creismas giu liug ils suandonts datums: 1744 creisma a Pleiv. Da Morissen ein vegni cresmai 52 affons, 20 buobs e 32 mattatschas. – 1759 creisma a Pleiv. Da Morissen cresmau 54 affons, 34 buobs e 20 buobas. – Denter 1759 e 1787 vegn aunc ad esser stau ina creisma buca nudada. – 1787 cresmau a Pleiv 54 affons da Morissen, 29 buobs e 25 buobas, ils 9 d'uost. – Suenten 17 onns, 1804 ils 27 d'uost ein vegni cresmai a Pleiv 73 affons da Morissen, 40 buobs e 33 mattatschas. – Puspei suenter 15 onns, 1819, ils 21 da fenadur, ei creisma a Pleiv per tut las filialas. En quest liug dil cudisch da creisma sesanfla ina cuorta descripziun co igl uestg C. Rud. Buol-Schauenstein ei vegnius retscharts il di avon: Ils mats en parada cun uniformas militaras e las giuvas e mattatschas cun tschupi. – Suenten 13 onns, 1832, ils 21 da fenadur creisma a Pleiv cun 90 confirmants giu da Morissen. – Puspei suenter 12 onns 1844 creisma a Pleiv cun 98 confirmants da Morissen. – Suenten 11 onns, 1855, ils 27 d'uost, quellaga mo 54 affons da Morissen. – Da cheu naven ha la creisma liug pli e pli savens, mintgamai a Pleiv era per Morissen: 1863, 1875, 1884, 1890, 1896, 1902, 1908. – Igl onn 1913 ha igl uestg Georgius Schmid da Grüneck cresmau per *l'emprema ga* a Morissen, 19 confirmants. Suenten, 1918, 1923 e 1928 han ils confirmants da Morissen puspei stuiu serender a Pleiv per la creisma. 1933 secunda creisma a Morissen entras uestg Luregn Mattias Vincenz. Da cheu naven ei adina vegniu cresmau a Morissen mintga 5 onns.¹⁹⁴

12. Usits da bara

Surlunder ha sur canoni Tumasch Derungs scret en sia «agenda»: «Nov dis suenter la sepultura vegn mintga sera recitau per l'olma dil defunct, cantau ni recitau, il Miserere ed il Deprofundis ed il rusari da tschun cuors, sch'ei vegn buca preferiu sco antruras, da recitar treis seras il rusari grond. *Da barets*: Ei igl affon vivius mo paucs dis u forsa morts mo cul batten a casa, sche ha la sepultura liug direct naven dalla casa e sin

¹⁹⁴ ApV e ApM Liber Confirmatorum

santeri cun in pign riug sur fossa. Ha el viviu pli ditg, zacons meins ni onns, vegn il baret purtaus en baselgia, fatg leu il riug, celebrau la messa e suenter satrau. Affons che ein arrivai al diever dalla raschun, che han priu penetienza e retschiert il sogn Ieli, vegnan satrai sco bara gronda»¹⁹⁵.

Ils 28 da fevrer curdava mintg'onn igl *annual* a Pleiv per igl *uestg Duri de Mont*. Lu veva la parvenda da Morissen: «da procurar e pagar quater curtaunas sal da spenda als paupers, tenor urbari. Vegn publicau cheu la dumengia avon»¹⁹⁶ Lu suandava aunc igl annual per signura Castgina Caduff-de Marmels-de Mont e ses signurs fegls cun ina spenda da 14 curtaunas sal. Sur Derungs noda: «Il plevon ha da dar mintg'onn las ordras al consum da Vella da schar parter ora per 12 francs sal leu ed a Morissen per 6 fr. Milsanavon ei da pagar quei di a Pleiv al plevon per sia messa fr. 1.36, per quella dil caplon 1.15 ed al caluster 85 raps.»¹⁹⁷

L'almosna da bara. Gion Rudolf Caduff scriva en sia cronica: «Tochen igl onn 1944 eis ei adina vegniu partiu ora ina almosna als paupers tier ina sepultura e quei il di dalla messa dil tierz. Miu bab risdava ch'ins miravi adina dad haver en provisiun in schambun, in stèr pischada ed ina magnucca en cass d'in mortori en famiglia: Il schambun sco gentar da bara, il ster pischada vegneva mess en baselgia sin in bi taglier da zinn sin il baun dalla s. communiun e mess sissu ina candeila u tep-tschera che vegneva envidaus duront la s. messa. Il stèr vegneva lu vendius entras igl ugau-baselgia ed il recav mava alla baselgia. Mintga cass ei quei tenor nies manegiar aunc ina restonza dil temps vegl nua ch'ins ardeva la glisch perpetna cun pischada. Dismess quei usit igl onn 1931 (defunct Gion Luregn Blumenthal) ed ussa dat la famiglia dil defunct c. 20–30 francs, c. igl importo dil stèr. La magnucca vegneva repartida als paupers, sco era paun ni era vestgadira dil defunct. Quei vegl e bi usit ei ius giu, ni vegnius dismiss, perquei che negin vegneva pli per tala almosna».¹⁹⁸

(Cont. suonda)

¹⁹⁵ ApM C 9, pg. 9 s.

¹⁹⁶ ApM C 9, pg. 16

¹⁹⁷ ApM C 9, pg. 23. Cheutier Annalas SRR 90, 1977, pg. 159s.

¹⁹⁸ ApM C 58, pg. 39. Cheutier cumpareglia: P. Notker Curti, La glisch de piaun en nossas baselgias, en Ischi XIII pg. 149–164